

BULLETIN
VAN DE
KONINKLIJKE
NEDERLANDSE
OUDHEIDKUNDIGE
BOND

Maart 1970

Jaargang 69 / Aflevering 1

Met Nieuwsbulletin Aflevering 2

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE
NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

Redactie

Hoofdredacteur Drs. J. J. F. W. van Agt;

*Redactie-secretaris Drs. H. P. R. Rosenberg, p.a. Rijksdienst voor de
Monumentenzorg*

Balen van Andelplein 2, Voorburg, telefoon 070-694041;

Leden voor de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond:

Prof. Dr. H. Brunsting, Drs. R. C. Hekker, Ir. R. Meischke, Dr. Ir.

C. L. Temminck Groll, Prof. Dr. H. van de Waal.

Leden voor de Monumentenraad:

afdeling I Oudheidkundig Bodemonderzoek, Dr. J. G. N. Renaud,

p.a. Kleine Haag 2, Amersfoort, telefoon 03490-12648;

afdeling II Monumentenzorg, Mr. J. Korf,

p.a. Balen van Andelplein 2, Voorburg, telefoon 070-694041;

afdeling III Musea, D. F. Lunsingh Scheurleer,

p.a. Kazernestraat 3, Den Haag, telefoon 070-182275.

Lid voor de Vereniging 'De Museumdag':

C. J. Du Ry, p.a. Korte Hoogstraat 31, Rotterdam, telefoon 010-135615.

META A. SCHIMMEL EN C. L. TEMMINCK GROLL

*Het Zusterplein en het Broederplein van de
Evangelische Broedergemeente te Zeist*

Blz. 1

HERMA M. VAN DEN BERG

*Plattegrondvormen van middeleeuwse kerken in
Groningen en Friesland*

Blz. 14

Boekbesprekingen

Blz. 27

HET ZUSTERPLEIN EN HET BROEDERPLEIN VAN DE EVANGELISCHE BROEDERGEMEENTE TE ZEIST

DOOR

META A. SCHIMMEL EN C. L. TEMMINCK GROLL

Reeds geruime tijd voor het uitbreken van de beruchte brand in de nacht van 27 op 28 oktober 1967 in het bedrijfsgebouw van de textielgroothandel G. van Wees en Weiss n.v. en in het Broederhuis met de aangrenzende panden van de Evangelische Broedergemeente te Zeist, was door het bestuur van deze gemeente bij de minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk een verzoek ingediend om door middel van een subsidieregeling een algehele, over een reeks van jaren uit te spreiden, restauratie van haar mooie en historisch zo belangrijke complex mogelijk te maken.

Een principe-beslissing in gunstige zin werd merkwaardigerwijze op dezelfde vrijdag de 27ste oktober verzonden, deze arriveerde derhalve op de maandag na de brand. Hoewel het bestuur van de Evangelische Broedergemeente (verder te noemen E.B.G.) op dat moment genoeg zorgen aan het hoofd had, werd meteen het besluit genomen, om naast het indienen van een aanvraag voor subsidiëring van de restauratie en herbouw van het verbrande deel, ook de voorbereiding voor de normale restauratie doorgang te laten vinden, als ware er geen brand geweest.

Vanwege de minister van C.R.M. kwam spoedig de toezegging om ook het herstel van het vernielde Broederhuis c.a. (exclusief uiteraard het bedrijfsgebouw, waarover trouwens reeds was besloten, dat dit niet op dezelfde plaats zou terugkomen) te subsidiëren. De opdracht voor het werk werd verleend aan ir. J. B. Baron van Asbeck, terwijl de normale pand-voor-pand restauratie op lange termijn werd opgedragen aan het bureau voor restauratie dr. ir. C. L. Temminck Groll. Daar bekend was, dat de geschiedenis van de bebouwing rond de beide pleinen veel gecompliceerder is geweest dan een oppervlakkige beschouwing zou doen vermoeden, lag het voor de hand om eerst te trachten een algemeen inzicht te krijgen in de karakteristieken van het complex

en pas in een later stadium voor het eerste pand, dat voor restauratie in aanmerking zou komen, meer uitgewerkte plannen op te stellen. Zo werden allereerst de plattegronden op de verschillende niveaus onderzocht en opgenomen; Broeder- en Zusterplein resp. door de medewerkers P. A. H. van Vliet en N. C. G. M. van de Rijt (fig. 1 en 2).

Voorts was bekend, dat de E.B.G. over een rijk archief beschikte, waarin ook voor het vaststellen van de bouwgeschiedenis belangrijke gegevens moesten voorkomen. Dank zij de welwillende medewerking van het bestuur van de E.B.G. en van het Rijksarchief te Utrecht¹ (waar na de brand een deel van de stukken werd gedeponeerd), kon drs. Meta Schimmel, als kunsthistorica eveneens aan genoemd bureau verbonden, een uitvoerig onderzoek instellen. Geraadpleegd werden o.m.:

1. *het Prediger-Archiv*, aangeduid als P.A., thans aanwezig in het Rijksarchief te Utrecht.
2. *het Vorsteher-Archiv*, aangeduid als V.A., gedeeltelijk aanwezig op Broederplein 33 te Zeist.
3. *Tekeningen en ontwerpen*, aanwezig in het gebouw van de kerkzaal, Zusterplein 12 te Zeist.

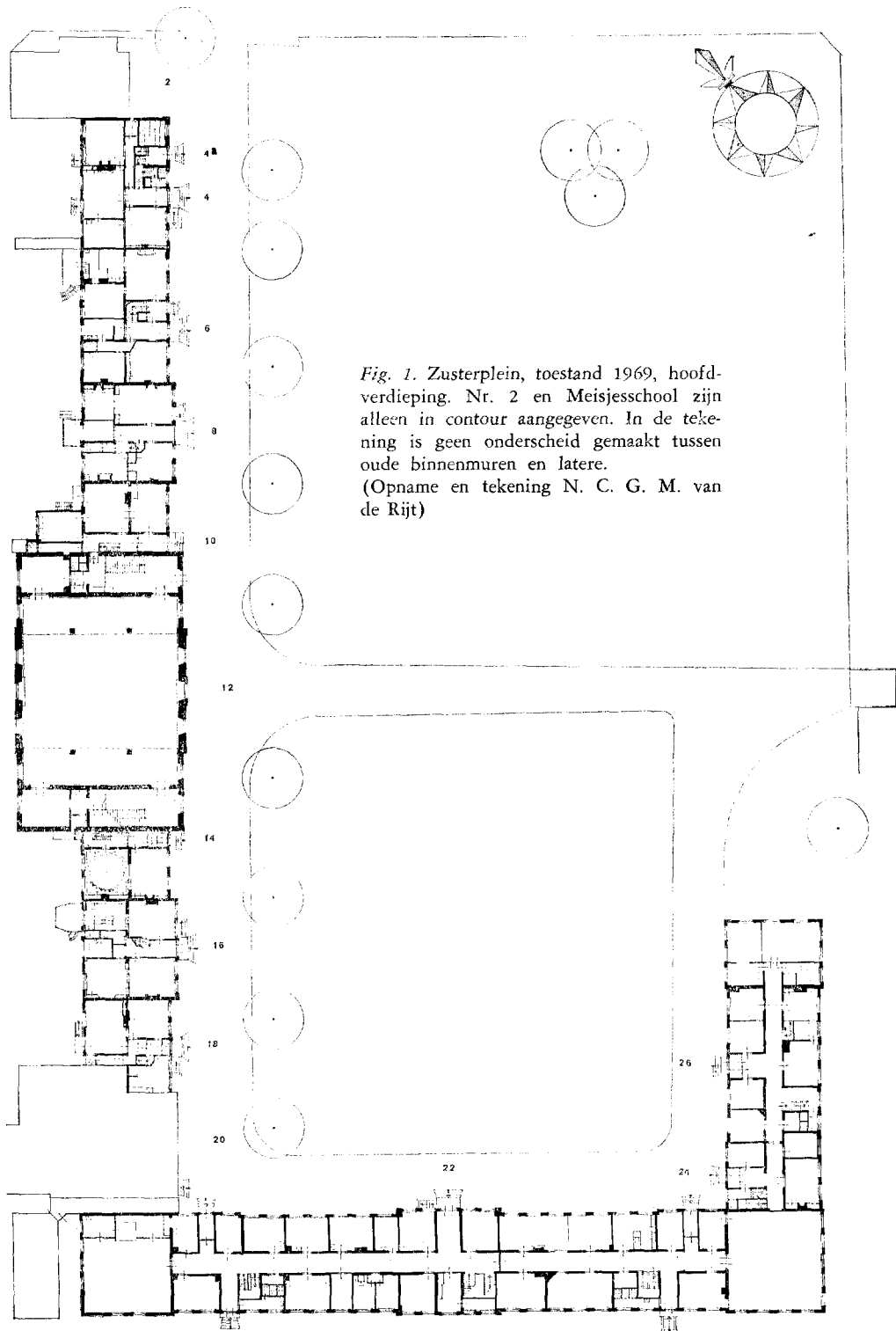
Dit onderzoek is nog niet geheel voltooid, omdat de vondsten in de archieven en die in de gebouwen nog aan elkaar getoetst moeten worden. Daar met deze definitieve bewerking nog enige tijd gemoeid zal gaan, volgt hier alvast een voorlopig verslag. Reeds nu immers kan op talrijke eigenaardigheden de aandacht worden gevestigd, die anders onopgemerkt of onbegrepen zouden blijven (zie overzicht bouwdata in fig. 3).

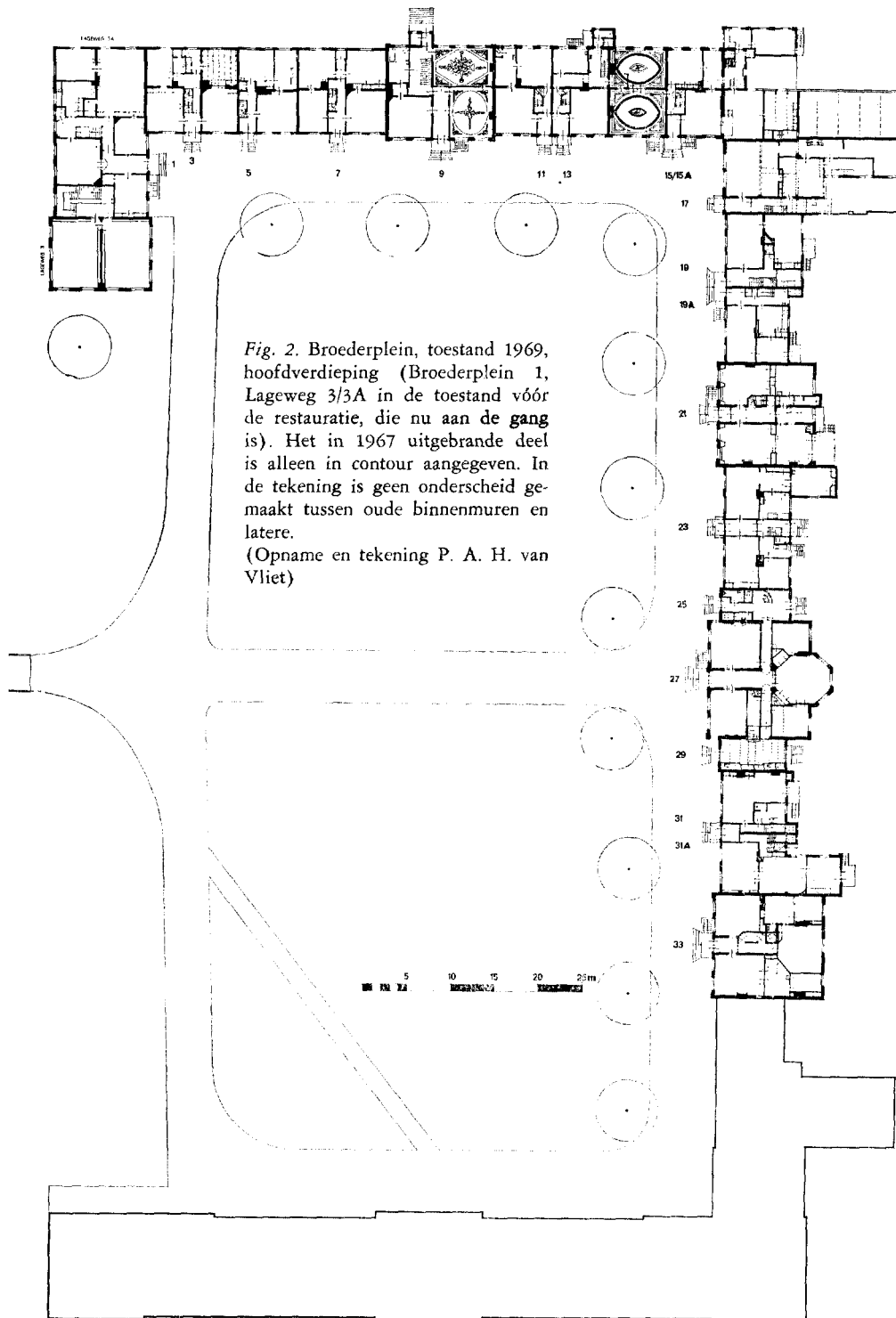
Kort historisch overzicht van de beginperiode van de Evangelische Broedergemeente in Zeist

In 1745 kocht Cornelis Schellinger, rijk koopman uit Amsterdam en lid van de Herrnhuttergemeente, de heerlijkheid Zeist van Willem Adriaan van Nassau Odijk, kleinzoon van de

¹ Met name brengen wij hiervoor dank aan resp. mevrouw L. Reimeringer-Baudert, de heren H. B. Arkes en

H. H. Rapparlié en aan dr. M. P. van Buytenen en drs. C. Dekker.

bouwheer van het Slot. Als eigenaar van het Slot en de bijbehorende grond kon hij als heer van Zeist hierover naar eigen goeddunken beschikken. Hij had het goed te Zeist gekocht voor de vestiging van een Broedergemeente, die hier haar godsdienst vrij zou kunnen uitoefenen en zou kunnen beschikken over een gemeentesaal en woningen voor haar leden. Er was behoefte aan een geschikte plaats, omdat de Broedergemeente, die sedert 1737 op het landgoed 's Heerendijk te IJsselstein onder toezicht van Frederik Baron von Watteville gevestigd was, moeilijkheden ondervond van andersdenkenden.

In 1746 werd op het Slot Zeist een synode gehouden, waarvoor uit vele plaatsen Broeders en Zusters gekomen waren, die in de vleugels van het Slot onderdak hadden gevonden. Gedurende deze synode werd tot de oprichting van een Broedergemeente te Zeist besloten. Na de synode bleven zeven personen achter om een begin te maken met deze oprichting.

Vanaf 1747 nam het aantal leden zo sterk toe, dat de ongehuwde broeders de voormalige bierbrouwerij, die als stal en koetsierswoning bij het Slot behoorde, toegewezen kregen; deze werd toen Bethlehem genoemd. Daar al spoedig dit onderkomen te klein werd, betrokken ze vervolgens een huis achter de dorpskerk². Hun kerkdiensten werden vanaf 1746 gehouden in de westelijke vleugel van het Slot³.

Van Cornelis Schellinger kreeg de gemeente stukken grond in gebruik, voor het Slot gelegen, om zich hierop te kunnen vestigen. Rondom de stukken grond ter weerszijden van de Voor- of Middenlaan, nu Nassau Odijklaan, loopt een sloot. Ieder stuk grond werd weer in tweeën gedeeld door een sloot en de meest noordelijk gelegen stukken, met de grootste oppervlakte, werden voor bebouwing bestemd.

Het oostelijke stuk grond werd Broederplein,

² P.A. II, R8 — O, 6 en 7.

³ P.A. II, R8 — O, 8a: De kerkdienst werd in de Orangerie van het Slot gehouden. P.A. II, R8 — L, 16: Sedert 1746 was in de linkervleugel van het Slot, naar de zijde van het Zusterhuis, de „Betsaal”. Nu (1868) zijn er stallen in. Het was mogelijk voor de Broedergemeente, hier haar diensten te houden, omdat de bezitter van de heerlijkheid Zeist lid van deze gemeente was en het goed gekocht had met de bedoeling hier een gemeente te vestigen. Tegen vijandelijkheden vanwege de Hervormden was men beschermd, omdat de „Betsaal” als slotkerk werd beschouwd. — *Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden*, XII (Amsterdam 1772), 345: De linkervleugel van het slot was orangerie, de rechtervleugel was voor keukens en stal-

of — zoals men het noemde — „Broedersquare” en het westelijke stuk werd Zusterplein of „Zustersquare”. Ten z.w. van het Broederplein lag een stuk grond voor tuin en werkplaatsen en ten z.w. van het Zusterplein kwam de begraafplaats⁴.

In het archief van de E.B.G. zijn ontwerpcontracten uit 1753, betreffende: de grond, die in erfpacht gegeven was en waarvoor huur betaald moest worden, de gebouwde en de nog te bouwen huizen met voorwaarden e.d., de gemeentesaal, de godsdienstoefening, de grond achter de huizen etc.⁵. In 1759 gaf Cornelis Schellinger in een definitief contract de vier stukken grond in voortdurende erfpacht aan de Broedergemeente⁶ en in de jaren negentig van deze eeuw tracht men ook de grond achter de huizen, die in „tijdspacht” was gegeven, in erfpacht te krijgen, om er vrijer over te kunnen beschikken.

De bebouwing van de pleinen

Op een archieftekening⁷ is een algemeen ontwerp van het bouwkundig plan weergegeven, waarop aan de achterzijde geschreven staat: „Treffliche gezeichnete Risze von Zeist von den Chorhäusern von Joh. Willh. Heckius 1748”. Het plan zou dus van hem kunnen zijn, hoewel dit vooralsnog nergens door enig geschrift van de Broedergemeente bevestigd is. Uit latere stukken in het Prediger Archiv is gebleken, dat men grote waarde hechtte aan symmetrie en gelijkvormigheid van de vol te bouwen pleinen. Het streven was, om zodoende het geheel een fraai en harmonisch aanzien te geven, in het bijzonder vanuit de grote Middenlaan⁸.

Er kan aangenomen worden, dat het ontwerp voor het Zusterplein identiek met dat voor het Broederplein was en dat het bouwplan ook uit hetzelfde jaar dateert, want met de bebouwing van beide pleinen wordt gelijktijdig begonnen. Het is met name een in Broederplein 33 aan-

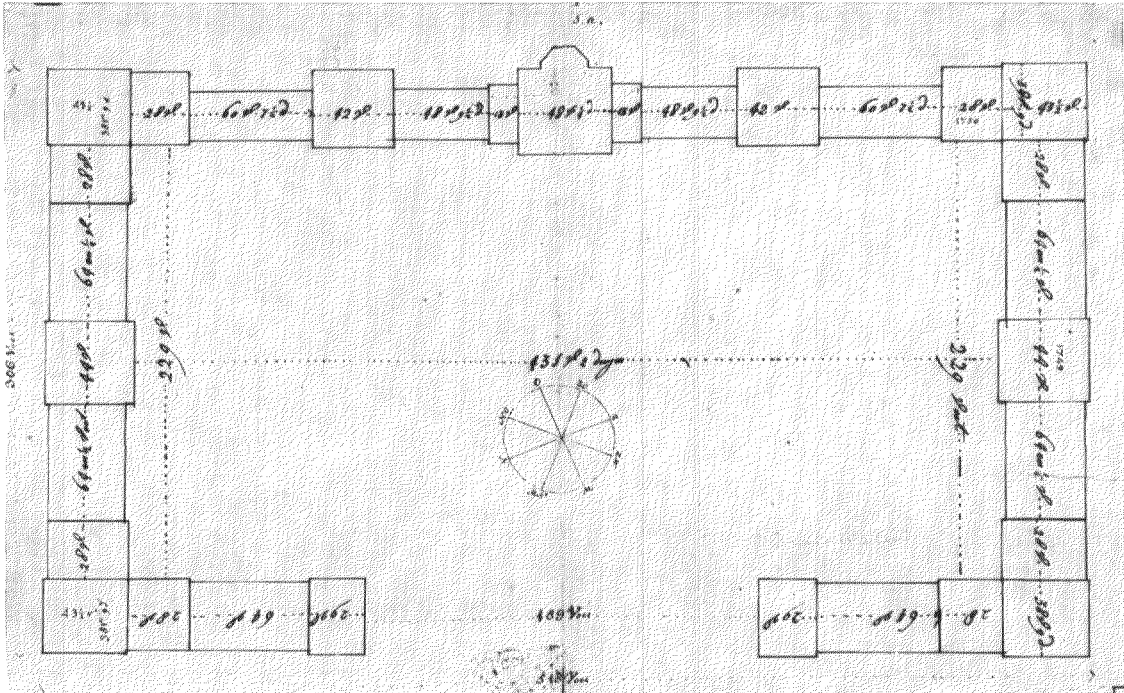
lingen ingericht. — Zie ook J. Meerdink, *De Kerkzaal en het Broederhuis van de Evangelische Broedergemeente te Zeist*, Zeist 1968, 5. De orangerie lag dus niet achter de (van het Slot uit) rechtervleugel, zoals R. Meischke aannam in: „Het Slot te Zeist”, *Bull. K.N.O.B.*, 6de s. 14 (1961), 36.

⁴ P.A. II, R8 — I, 4: De Broedergemeente wilde er verzekerd van zijn, dat het Slot Zeist altijd in het bezit zou zijn van personen, die de Broedergemeente gunstig gezind zouden zijn, zodat ze hun „etablissemanten, vrijheeden en levensaart” zouden kunnen bewaren.

⁵ V.A., R15 — A, 3.

⁶ P.A. II, R8 — I, 11: In 1759 gaat Baron von Watteville terug naar Duitsland. Hij benoemt Abraham Baron von Gersdorff tot zijn opvolger en doet het ver-

HET ZUSTERPLEIN EN HET BROEDERPLEIN TE ZEIST

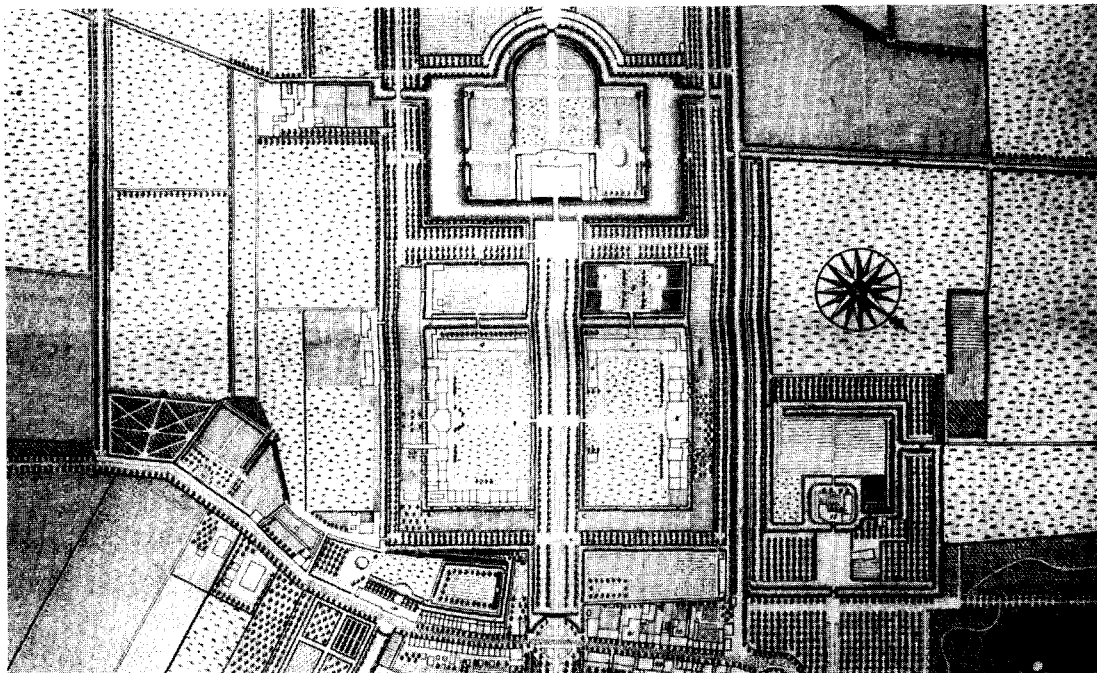

Afb. 1. Ontwerp voor de bebouwing van het Broederplein, 1747 of begin 1748. (Archief Evangelische Broedergemeente).

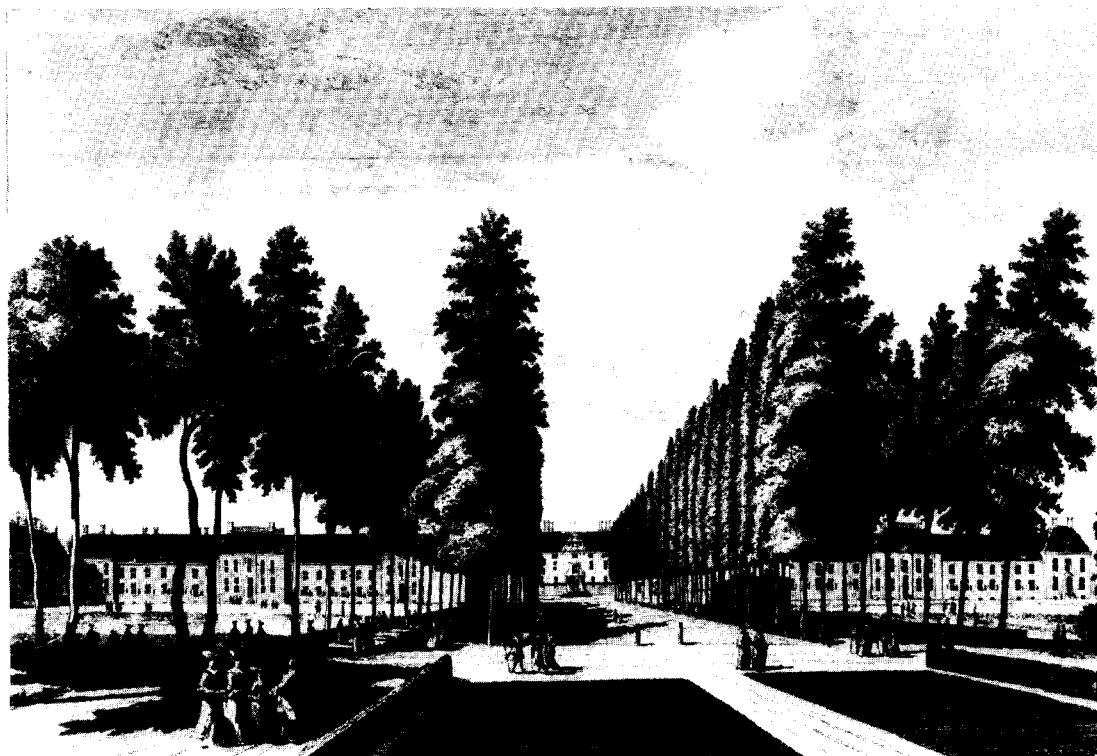

Afb. 2. Luchtfoto van het Broederplein in 1963. Duidelijk is te zien, dat de oorspronkelijke opzet in grote trekken is aangehouden. De rechts vooraan ontworpen bebouwing bleef onuitgevoerd. Links zijn verscheidene kleine afwijkingen van het basisplan te constateren.

HET ZUSTERPLEIN EN HET BROEDERPLEIN TE ZEIST

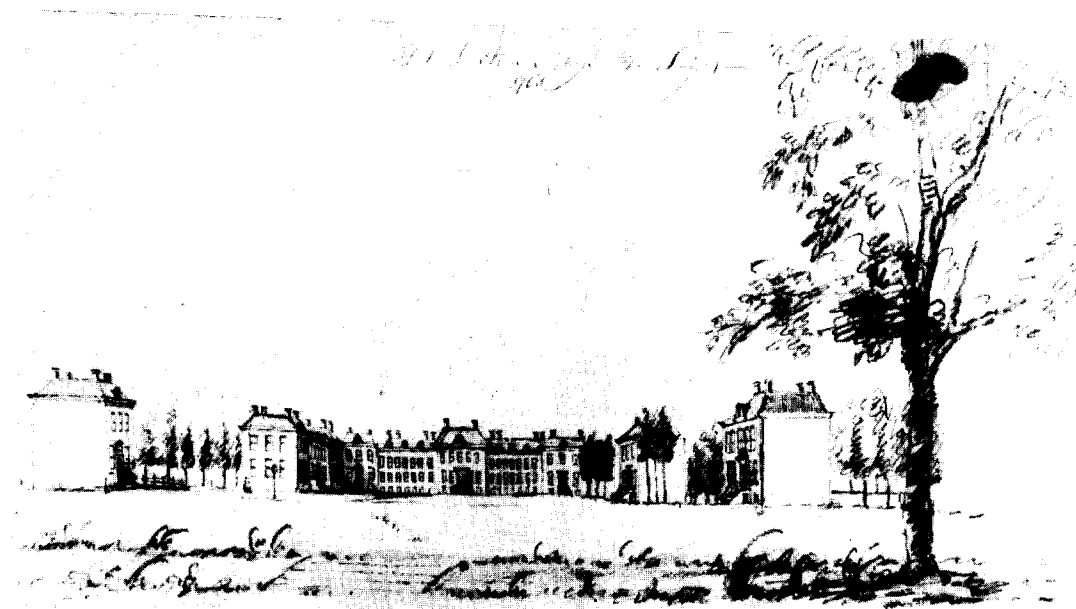

Afb. 3. „Plan van Zeist” door J. Peterson, ± 1795. Detail. (Archief Evangelische Broedergemeente).

Afb. 4. „Nieu Perspectief Gezicht van Zeyst” door H. Spilman 1763. Vergelijking met een tekening uit 1761 (afb. 5) laat duidelijk zien, dat tussen '61 en '63 de daken van Broeder- en Zusterhuis zijn verhoogd (behalve die van de middenhuizen, die balustrades kregen). (Archief Evangelische Broedergemeente).

HET ZUSTERPLEIN EN HET BROEDERPLEIN TE ZEIST

Afb. 5. Het Zusterplein in 1761. Op de lege plaats tussen de beide grote huizen rechts zal in 1766-'68 de kerkzaal met de aangrenzende panden 10 en 14 gebouwd worden. Links het \pm 1814 afgebroken huis. (Tekening „Het Suster Huys tot Seijst”, Archief Evangelische Broedergemeente).

Afb. 6. Het Zusterplein in 1962, gezien van uit een punt \pm 40 meter links van dat, van waaruit bovengestane tekening werd vervaardigd. Verschillen: de verhoging van het dak van het Zusterhuis, de bouw van de nrs. 10-14 en 18-20, en de slooping van het huis Van der Vliet. (Foto Monumentenzorg).

HET ZUSTERPLEIN EN HET BROEDERPLEIN TE ZEIST

Afb. 7. Overzicht: Lageweg 3, Broederplein 1, 3, 5, 7, 9 (ged.), pleinzijde. (Foto P. A. H. van Vliet, 1968).

Afb. 8. Overzicht Zusterhuis, Zusterplein 22-22A, achterzijde. (Foto Monumentenzorg 1964).

wezige — helaas ongedateerde — perspectieftekening „Prospect van Nieuw Zeyst”, waarop beide pleinen volledig bebouwd zijn voorgesteld, die deze veronderstelling in hoge mate ondersteunt.

Van de aanleg van het Broederplein zijn ook nog twee ongesigeneerde tekeningen gevonden, waarop ontwerpen zijn aangegeven met daarbij ingeschreven de maten van de huizen zoals men zich die voorstelde in voeten en duimen (afb. 1). Op een van beide zijn bovendien de paden en de beplanting van het plein aangeduid. Laatstgenoemde maakt de indruk te zijn ontstaan, toen met het Broederhuis al een aanvang was gemaakt. Zij zal dus, evenals die van Heckius, uit 1748 dateren. Het hierbij afgebeelde exemplaar is ongetwijfeld van vóór er iets tot stand kwam en dateert dus mogelijk van 1747.

Voorts zijn er twee jongere tekeningen, waarvan de een het Broederplein en de andere het Zusterplein weergeeft. Wat betreft de tekenwijze en de manier van weergeven van gebouwen en huizen, stemmen deze tekeningen geheel overeen. Men kan dus aannemen, dat ze van dezelfde hand zijn. Op de tekening van het Broederplein staat „Anno 1767 d 21 Sept, fecit Moritz von Schweinitz”, en op de beide tekeningen staat binnen een omlijsting in Lodewijk XV-vorm een „explication”, waaruit blijkt dat ze tot in of na 1777 bijgewerkt zijn. Omgekeerd ligt dat tijdstip vóór 1784, gezien het ontbreken van een huis dat in dat jaar werd gebouwd. Ook uit deze tekeningen blijkt weer duidelijk, dat er voor de bebouwing van de pleinen een overeenstemmend symmetrisch plan was.

De rechthoekige stukken grond zouden rondom aan drie zijden volgebouwd worden en in de zijden naast de laan zouden de toegangen tot de pleinen geformeerd worden, door in de assen ruime openingen uit te sparen. De pleinen, met in het midden twee grasvelden, waren via een

zoek aan Cornelis Schellinger om de erfpachtbepaling schriftelijk vast te leggen. — V.A., R15 — A, 4: Op 12 juli 1759 geeft Cornelis Schellinger schriftelijk een verklaring, dat aan Frederik Baron von Watteville als vertegenwoordiger voor de Broedergemeente te Zeist, de vier stukken land in erfpacht worden gegeven.

⁷ De bij de kerk aanwezige verzameling omvat: overzichtstekeningen, ontwerpen van de kerk, koorhuizen, onderscheidene woonhuizen en dienstgebouwen en een aantal tekeningen van kapconstructies. De tekeningen zijn slechts ten dele genummerd.

⁸ P.A. II, R8 — L, 1: In de verhandelingen om het tijdpachtcontract van de achtertuinten om te zetten in een erfpachtcontract wordt geklaagd over de lelijke aanblik van de achtertuinten. Deze worden vol afval

brug over de sloot vanaf de laan te bereiken. Aan de zuidzijde van het Broederplein en het Zusterplein kwamen respectievelijk het Broederhuis en het Zusterhuis. Hoewel bij de uitvoering van de — nooit geheel voltooide — plannen zich later kleine veranderingen hebben voorgedaan, (vgl. afb. 1 en afb. 4-6) heeft men zich in het algemeen toch gehouden aan het eerste bouwkundige plan, waarvan de opzet als volgt was:

Op de lange zijden: Groot middenhuis, met aan weerskanten „vleugels” (zoals deze tussenelementen steeds genoemd worden), grote huizen, vleugels en hoekhuizen. Ter weerszijden van de toegang: Hoekhuis, vleugel, hoekhuis. Op de korte zijden: Middenhuis, met aan weerskanten vleugels en hoekhuizen. Op de hoeken: Hoekblokken. De midden-, grote- en hoekhuizen springen op het ontwerp⁹, zowel aan de voor- als achterzijden, buiten de rooilijn van de vleugels uit. De hoekblokken springen, daar de hoekhuizen elkaar aan de voorzijden in de hoeken raken, alleen aan de achterzijden uit. Verder vormden al deze huizen ook in het silhouet dominanten, omdat de daken ervan boven de daken van de vleugels uitstaken.

Voor de bouw van de huizen voor de ongehuwde Broeders (het Broederhuis), de ongehuwde Zusters (het Zusterhuis) — tezamen de koorhuizen genoemd —, de weduwen (het Weduwershuis)¹⁰, de gemeente (winkel en voorstandershuis¹⁰) en voor particulieren (o.a. de families Van Laer, Verbeek, Beuning, Van der Vliet), werd een bouwkas gevormd, aanvankelijk van gelden, geleend of geschonken door particulieren. Maar voor wat de later gebouwde huizen betreft werd deze vooral gefinancierd uit de opbrengsten van de ambachten, die de Broeders uitoefenden en de handel, die al spoedig floreerde.

In 1748 begint men van dit bouwkrediet met de bouw van het Broederhuis, het Zusterhuis en

gegooid en dit bederft het mooie gezicht op de aanleg. Men wil de beperking, dat er geen achtergebouwen mogen komen in de tuinen, opheffen omdat er nu willekeurig wordt gebouwd ondanks het verbod van 1771 (V.A., R5 — D, 3c). Op juiste wijze aangebrachte achtergebouwen hoeven de symmetrie, waarnaar zowel aan de voor- als aan de achterzijden werd gestreefd, niet te schaden.

⁹ Juist t.a.v. dit punt is bij de uitvoering van de jongere gedeelten nog wel eens van het plan afgeweken.

¹⁰ Voorstander, Vorsteher, de vertegenwoordiger voor het Broederkoor.

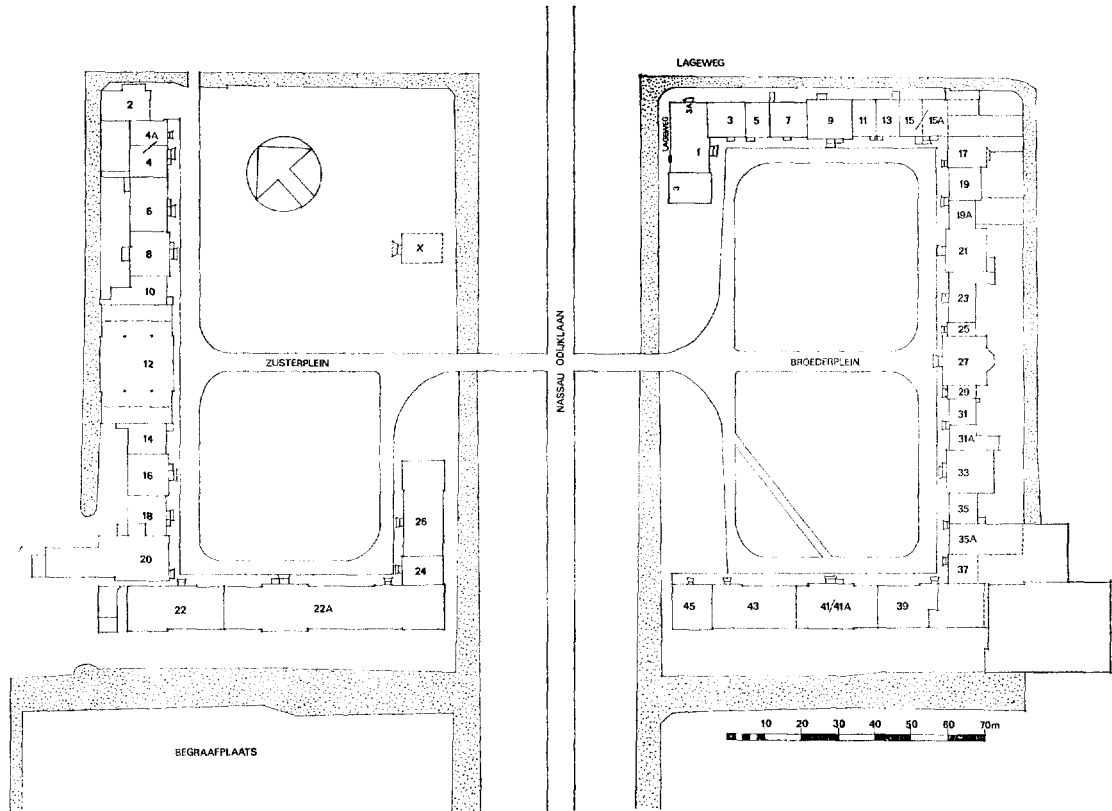

Fig. 3. Overzicht van Broeder- en Zusterplein met de huidige nummering. Getrokken lijnen: toestand 1967. Gestippelde lijnen: vroegere toestanden voor zover deze van de huidige afweken.

Bouwjaren van de verschillende panden en namen van degenen, die de vergunning kregen.

Zusterplein 4 — 1792-'94: P. Th. Rieborn	Broederplein 1 — 1791: L. N. Hütter
Zusterplein 6 — tussen 1777 en 1792	Broederplein 3 — 1790: Hövers en br. de Rover
Zusterplein 8 — 1750: J. Verbeek	Broederplein 5 — 1790: L. van Laer
Zusterplein 10 — 1766-'68: Predikantswoning	Broederplein 7 — 1784: Broedergemeente
Zusterplein 12 — 1766-'68: Kerk	Broederplein 9 — 1750: W. van der Schaft e.a.
Zusterplein 14 — 1766-'68: C. van Laer	Broederplein 11 — 1767-'68: D. Chr. Weber
Zusterplein 16 — 1750: P. Verbeek en C. van Laer	Broederplein 13 — 1767-'68: Br. Röhring
Zusterplein 18 — 1786-'87: J. Graafman	Broederplein 15/15A — 1767-'68: A. Welman en J. Skangel
Zusterplein 20 — 1905-'09: Meisjesschool	Broederplein 17 — 1770: J. Schliesser
Zusterplein 22/22A — 1748: Zusterhuis	Broederplein 19/19A — 1774: G. van Wees
Zusterplein 24/26 — 1748: Weduwenhuis	Broederplein 21 — 1750: N. de Veer
Zusterplein Afgebroken huis X — 1750: J. van der Vliet ca. 1814 afgebroken	Broederplein 23 — 1750: Broedergemeente
	Broederplein 25/27/29 — 1749: M. Beuning
	Broederplein 31/31A — 1760: W. Hasselman en J. C. Kilian
	Broederplein 33 — 1777: Joh. van Calker
	Broederplein 35/35A — 1760: J. I. Beckman
	Broederplein 37 — 1750: D. van Gammeren
	Broederplein 39/41/43/45 — 1749: Broederhuis

het Weduwenhuis en in 1749 met enige particuliere woningen. In 1750 is men nog met de afwerking hiervan bezig en begint ook de bouw van een gemeentewoning en een gemeentewinkel en van nog meer particuliere woningen ¹¹.

In het navolgende wordt nu een overzicht gegeven van de bouwjaren van de huizen, van wie toestemming kregen om te bouwen en van de bijzondere functies, die de huizen eventueel gehad hebben. Om duidelijk de situering van de vermelde huizen voor ogen te krijgen, beginnen we met het huis Broederplein 1; we volgen dan de nummering van het Broederplein en steken daarna diagonaalsgewijs over naar het Zusterplein om daar te beginnen in de noordwesthoek. Een chronologische opzet, te prefereren voor vergelijkingen tussen de huizen onderling en voor het onderkennen van de ontwikkelingen in stijl- en decoratievormen, zou onoverzichtelijk worden vanwege de noodzaak, zich dan steeds van Broeder- naar Zusterplein te moeten verplaatsen. Bovendien zou men dan geen goed inzicht krijgen in het basisplan.

Behalve de tekeningen en de geschreven archiefstukken is er nog een zeer waardevol hulpmiddel om een juist overzicht over de vroegere toestand van de bebouwing van de pleinen te krijgen: een vrijwel complete maquette van de gebouwen van het Broederplein en Zusterplein en van het Slot. Momenteel is deze maquette in restauratie. Zij moet uit de jaren 1810-'18 dateren, zoals afgeleid kan worden uit het al of niet voorkomen van na de bouw in de huizen aangebrachte wijzigingen.

Beschrijving van de huizen ¹², Broederplein

Broederplein 1, bouwkundig één geheel met *Lageweg 3 en 3A*: Het complex bestond van 1791-1833 uit een samenvoeging van een (niet uitspringend) hoekblok met een als vleugel gebouwd hoekhuis van 4 traveeën. Dit gedeelte werd in 1791 gebouwd door L. H. Hütter. In 1829-'30 worden hierin het jongensinternaat en de school ondergebracht en het huis komt dan aan de Broedergemeente. In 1833 wordt er aan de zuidzijde een blok van 3 traveeën aan toege-

voegd. Dit laatste springt wel uit en verkrijgt zodoende de vorm van een hoekhuis. Het geheel, dat geruime tijd als school en internaat in gebruik was ¹³, week dus af van wat men zich in 1748 had voorgesteld, hetgeen overigens door de huidige bezoeker allerminst als hinderlijk zal worden ervaren. Het aangebouwde gedeelte heeft in 1949 een ingrijpende herstelling ondergaan, het herbergt thans een kleuterschool en daarboven een woning (die als *Lageweg 3* wordt aangeduid). Het oudere deel, dat een woonhuis en een huis met een kleine winkel (dit laatste toegankelijk vanaf de noordzijde en aangeduid als *Lageweg 3A*) bevat, is momenteel in restauratie. Zie voor dit complex en de volgende huizen afb. 7.

Broederplein 3. Ook hier werd afgeweken van het basisplan. Het huis werd als vleugel uitgevoerd en niet als hoekhuis. De 3 traveeën werden iets breder uitgevoerd dan normaal. Het werd gebouwd in 1790 voor de familie Hövers en voor br. de Rover ¹³.

Broederplein 5. Overeenkomstig het plan uitgevoerd als vleugel, 3 traveeën breed. Gebouwd in 1790 voor Ludwig van Laer ¹³. De familie heeft geruime tijd een belangrijke rol gespeeld in de E.B.G. In 1860 komt het huis door aankoop in het bezit van de E.B.G.

Broederplein 7. Eveneens volgens plan gebouwd als vleugel, het huis is 4 traveeën breed. Het werd in 1784 voor de E.B.G. gebouwd; de uitvoering geschiedde door de metselaarsbaas Gijsb. Meyers.

Broederplein 9. Middenhuis, 5 traveeën breed zoals alle midden- en grote huizen. Opgetrokken in 1750 door W. van der Schaft, koopman uit Haarlem, P. Huurkamp van der Ninne en B. Rusburg. Aan eerstgenoemde heeft het de naam „Haarlemmerhuis” te danken. Na enige onderhandelingen koopt de E.B.G. het in 1764, maar zij verkoopt het weer in 1768 aan M. Beuning. Het pand is als enige met leien gedekt. De vensters hebben in grote trekken hun vroegere roedenverdeling al enige tijd geleden herkrepen (per raam 6 glaspanelen naast elkaar).

Broederplein 11, 13, 15/15A. Deels in overeenstemming met en deels in afwijking van het

¹¹ Hoewel enerzijds wel vermeld wordt, dat Broederhuis en Zusterhuis resp. in 1749 en 1751 voltooid waren (P.A. II, R8 — O, 6 en 7), blijkt uit V.A., R15 — B, 2 (1766), opgave van volbouwning van de huizen van de Broedergemeente, dat pas verscheidene jaren later deze huizen — en ook de particuliere woningen — „volbouwd” werden. Het weduwenhuis is ook eerder klaar dan het Zusterhuis. In V.A., R15 —

B, 2 (1767), specificatie van de aangekochte en aangebouwde huizen, komt dit ook tot uiting.

¹² In V.A., R15 — B zijn vele gegevens betreffende bouwjaar, eigenaars, koop- en huurcontracten etc. bijeengebracht en volgens de hedendaagse nummering geordend.

¹³ Behalve V.A., R15 — B ook: P.A. II, R8 — O, c.

basisplan (ter plaatse van het rechterdeel van 15/15A had een hoekhuis moeten komen) als één doorgaande vleugel van 4 x 3 traveeën voor de E.B.G. gebouwd in 1767-'68 onder toezicht van J. I. Beckman. Het is zeer wel mogelijk, dat dit viertal huizen ontworpen is door de architect van de kerkzaal, Moritz Christian von Schweinitz. Het is bekend, dat hij ook enige particuliere huizen ontwierp en deze zijn de enige, welke ontstonden tijdens zijn verblijf in Zeist. Uit de archiefstukken blijkt, dat er vier verschillende plannen waren opgemaakt. Drie daarvan hielden een belangrijke vereenvoudiging van de opzet in, maar men gaf uiteindelijk toch de voorkeur aan het vierde, dat weliswaar het kostbaarste was, maar dan ook het meest in overeenstemming met de overige architectuur¹⁴.

Nr. 11. In 1768 betrokken door D. Chr. Weber. Mogelijk kocht hij het na voltooiing. In 1791 gaat het terug naar de E.B.G. maar hij blijft er wonen.

Nr. 13. Daar er uit de jaren 1767-1769 rekeningen werden aangetroffen voor br. Röhring, die later ook bewoner blijkt te zijn, heeft deze misschien al tijdens de bouw de eigendom verworven.

Nr. 15/15A, linkerdeel. Dit huis is van 1768-1791 eigendom van A. Welman. In laatstgenoemd jaar draagt hij het over aan de E.B.G. maar hij doet dat uitdrukkelijk ten gunste van C. Ljungberg, die al twintig jaar in de gemeentewinkel had gewerkt.

Nr. 15/15A, rechterdeel. In 1768 verkrijgt J. Skangel dit pand. Achter — of eigenlijk naast — zijn huis, daar waar in feite een hoekblok had moeten komen, bouwt hij een achterhuis met kelder voor zijn kaarsenmakerij en zeepziederij en daarachter weer een werkplaats. In 1777 sluit hij een verdrag met zijn buurman J. Schliesser, waarin o.m. bepaald wordt, dat het dak van de kaarsenmakerij verhoogd zal worden (afb. 13) om waterschade aan Schliessers huis te voorkomen. In 1801 neemt Chr. Martin Brouwer, die er voordien al werkte, het over. Hij klaagt over de koop-som, hij heeft vele reparaties uitgevoerd en verbeteringen aangebracht en hij verlangt daarom een lagere prijs. Vervolgens koopt P. H. Brouwer, die zelf in het linkerdeel woonde, het pand met zijn zogenaamde achterhuis in 1818. Vermoedelijk is dat het tijdstip, waarop de twee hui-

zen samengevoegd werden en waarop van de deur van nr. 15 — op uiterst zorgvuldige wijze — een raam is gemaakt. Thans is 15/15A horizontaal verdeeld: 15 beneden en 15A boven.

Broederplein 17. Hoekhuis van de oostelijke pleinwand, 3 traveeën breed. Gebouwd in 1770 door J. Schliesser. Het contract van 1777 met zijn buurman Skangel kwam al ter sprake. In een volgend contract tussen deze beide heren, daterend van 1778, is er sprake van een achterhuis dat Schliesser gaat bouwen met gebruikmaking van de zuidelijke zijmuur van de toen al bestaande uitgebouwde werkplaats van Skangel. In 1871 komt het huis aan de E.B.G. Het is nu als winkel in gebruik, voor welke bestemming de penant tussen de beneden vensters werd versmald (afb. 10).

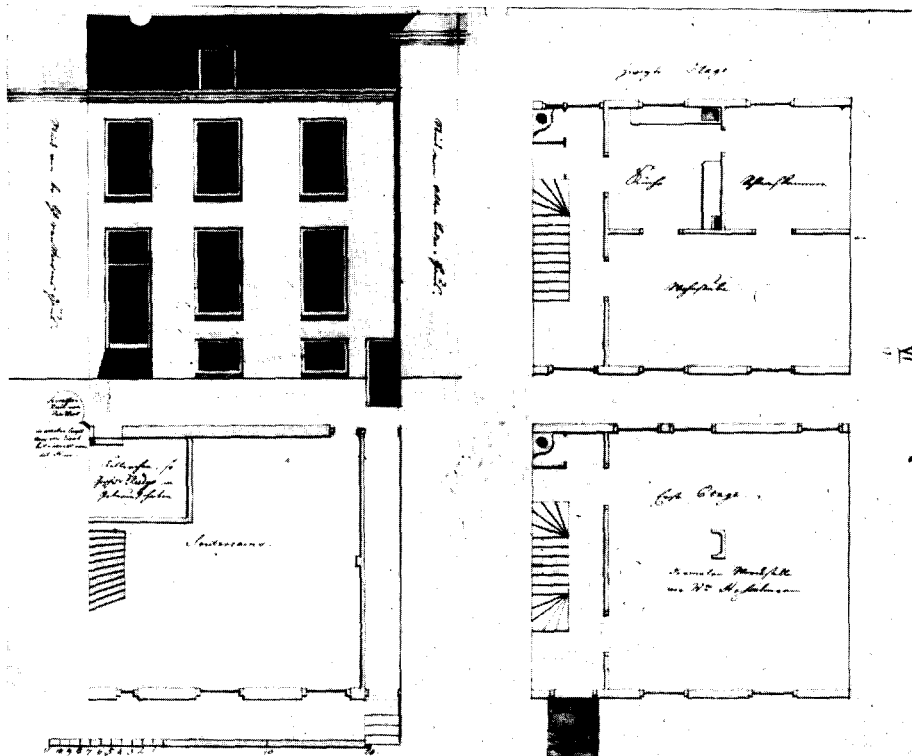
Broederplein 19-19A. Vleugel. Gebouwd in 1774 door G. van Wees als winkelhuis. Achter het rechtergedeelte lag de zijde- of bandfabriek, die al in 1764 gereed was. Later is deze gesloopt. Om de fabriek toegankelijk te houden, maakte men een gang rechts in de onderbouw van 19A, toegankelijk via een nu verdwenen deur. In 1788 verkoopt Van Wees het pand aan de E.B.G. Vermoedelijk is dat het tijdstip, waarop hij zelf in Broederplein 37 trekt. Vanaf ± 1806 wordt het linkergedeelte verhuurd aan apotheker Kaulfuss. In het rechterdeel is tot 1817 de bakkerij van Joh. Reimann gevestigd. Kaulfuss koopt het hele pand in 1818, het wordt dan de apotheek genoemd. Zestien jaar later krijgt het geheel een nieuwe voorgevel — een unicum in de geschiedenis van de huizen aan Broeder- en Zusterplein —, waarvan de ontwerptekening, gesigineerd: H. Blanken fecit A° 1834, bewaard bleef. Behalve voor wat de detaillering van de deuren en het laat-empire bovenlicht betreft, stemt deze met de huidige toestand (afb. 10) overeen. Daar van het rechterdeel ook een opmeting van voor deze verbouwing in het archief berust (afb. 9; hierop komt ook het deurtje naar de doorloopgang nog voor!), kunnen we vaststellen dat de voorganger van de huidige gevel van 8 traveeën er slechts 6 had; deze bezat dus aanmerkelijk bredere muurdammen.

Broederplein 21. Groot huis. Het werd in 1750 door Nic. de Veer gebouwd als gemeentewinkel. De E.B.G. neemt het in 1752 over, de bewoners zijn dan G. van Wees (die dus kennelijk van

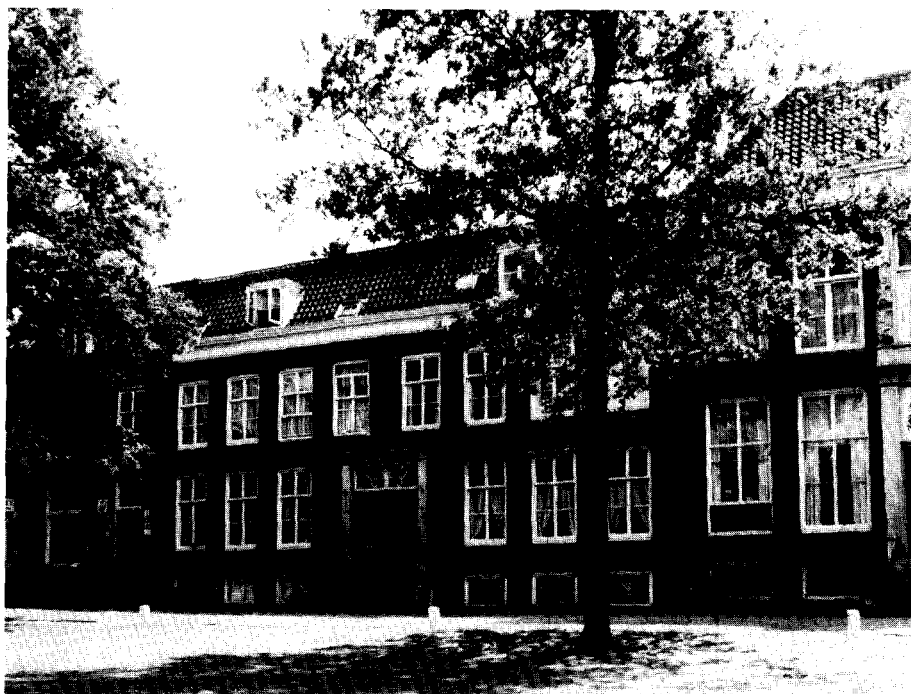
¹⁴ P.A. II, R8 — I, 13 (1767-1768), opdracht van de economicus P. Böhrler aan J. I. Beckman om toezicht op de bouw van deze huizen te houden. Hierin ook: de

vier plannen voor de bouw en voorstellen voor de plaats van de 4 huizen, eerst naast de gemeentewinkel, maar later ten oosten van het Haarlemmerhuis. Zie verder

HET ZUSTERPLEIN EN HET BROEDERPLEIN TE ZEIST

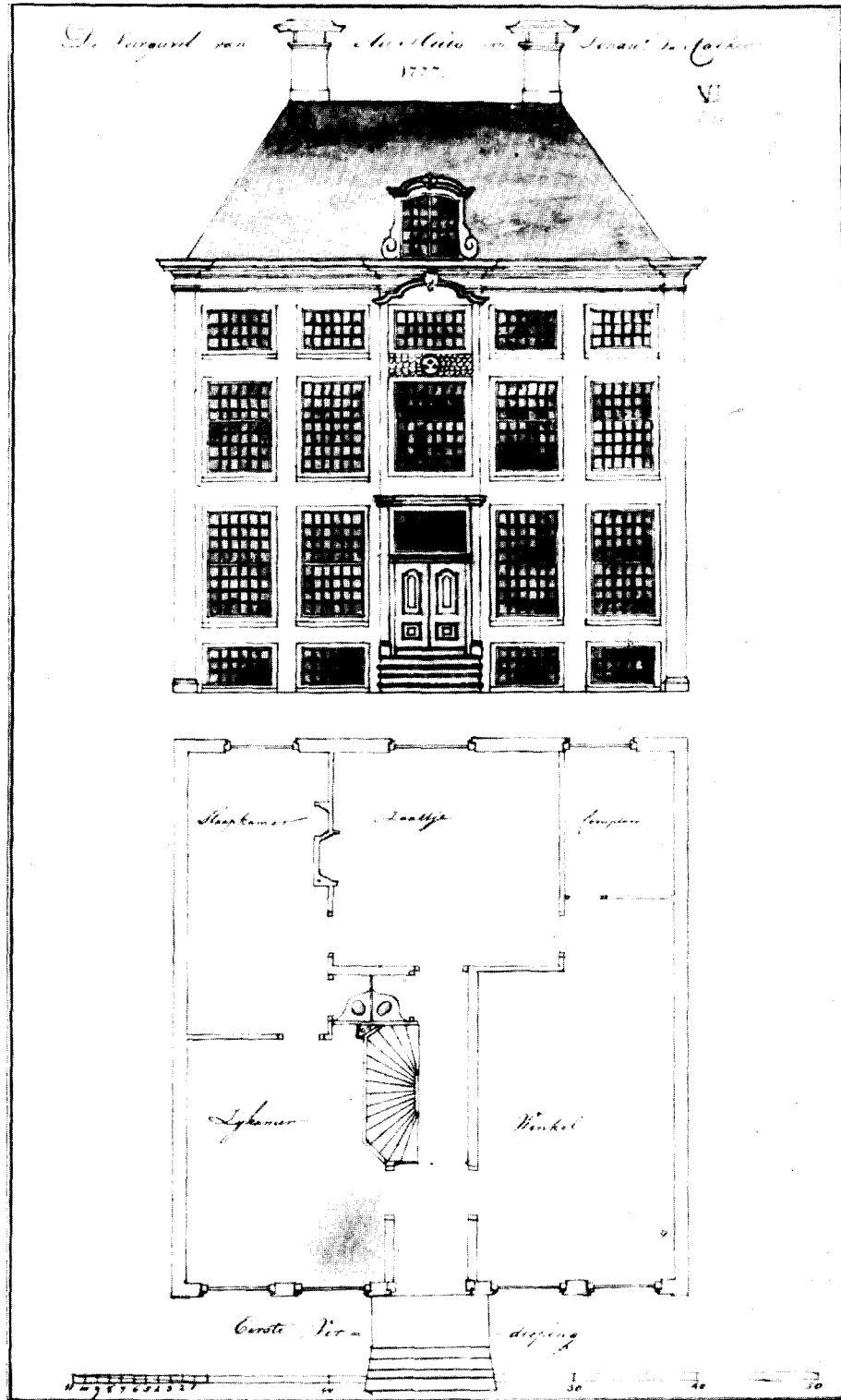

Afb. 9. Opmeting van het huis Broederplein 19A vóór de verbouwing van 1834. (Archief Evangelische Broedergemeente).

Afb. 10. Broederplein 17, 19, 19A en 21 (ged.). Ten opzichte van de toestand op afb. 9 zijn er twee belangrijke verschillen: de ingangspartij van 19A is met die van 19 tot één geheel met bovenlicht in Empirestijl gemaakt en het gevelgedeelte rechts daarvan is in plaats van 2-assig 3-assig geworden. (Foto Kunsthist. Inst. Utrecht, 1967).

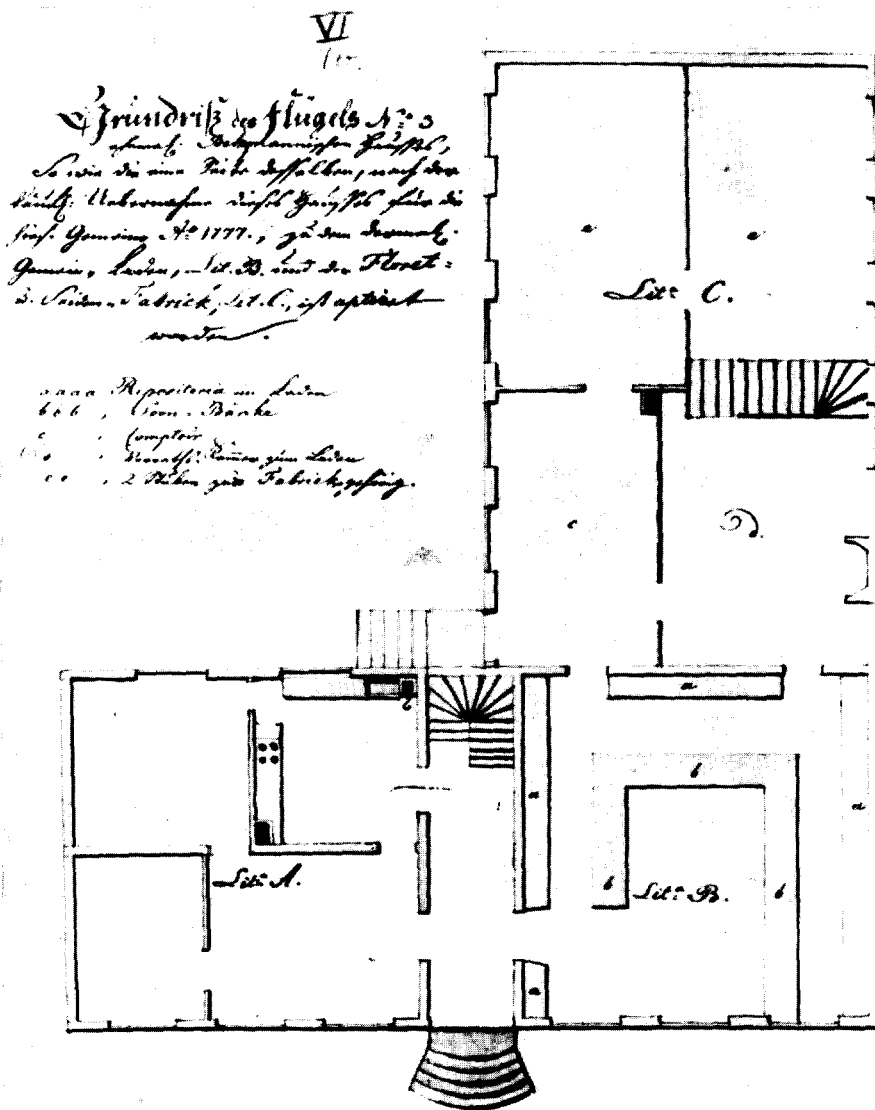
HET ZUSTERPLEIN EN HET BROEDERPLEIN TE ZEIST

Afb. 11. De voorgevel van Het Huis van Johan^s van Calker 1777, thans Broederplein 33. (Archief Evangelische Broedergemeente).

HET ZUSTERPLEIN EN HET BROEDERPLEIN TE ZEIST

Afb. 11 en 12 zijn zodanig afgedrukt, dat de tekeningen dezelfde schaal hebben verkregen en de voorgevelrooilijnen ten opzichte van elkaar de juiste stand.

Afb. 12. „Grundriß des Flügels No 3“, thans Broederplein 35-35A, gemaakt in verband met de verbouwing tot winkel met achterliggende zijdefabriek in 1777. (Archief Evangelische Broedergemeente).

HET ZUSTERPLEIN EN HET BROEDERPLEIN TE ZEIST

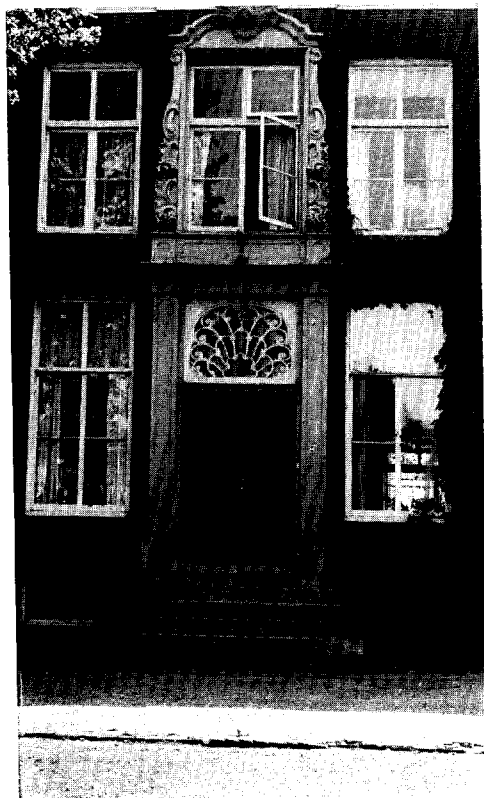

Afb. 13. Buitenhock tussen Broederplein 15A (met dichtgezette zakgoot) en 17 (met intact gebleven zakgoot). Boven de dakkapel het dakvlak van de verhoging in 1777.

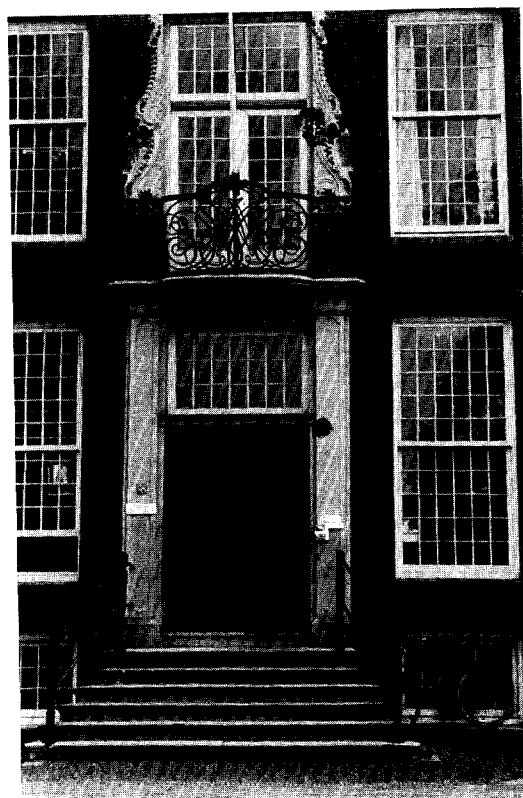
(Foto P. A. H. van Vliet).

Afb. 14. Achtergevel met hoge middenpartij van Broederplein 33 uit 1777, het enige huis van drie verdiepingen (vgl.afb.11). De bovenste schuiframen verdwijnen achter de kroonlijst. (Foto Kunsthinst. Inst. Utrecht, 1967).

Afb. 15. Ingangspartij met gesneden bovenlicht van Broederplein 21 (begonnen 1750). (Foto Kunsthinst. Inst. Utrecht, 1967).

Afb. 16. Ingangspartij met als normaal raam uitgevoerd bovenlicht van Broederplein 27 (begonnen 1749). (Foto Kunsthinst. Inst. Utrecht, 1967).

hieruit naar nr. 19 gaat om daar een eigen winkel te stichten) en D. van Gammeren. De hier gevestigde winkel wordt, evenals de zijdefabriek, die achter nr. 19A lag, in 1774 overgebracht naar het zuidelijk deel van de oostwand van het plein en wel naar nr. 35-35A. Het pand, dat over een mooi gesneden bovenlicht en een rijke omlijsting van het venster boven de voordeur, beide in Lod. XV-stijl, beschikt (afb. 15), wordt dan Voorstandershuis. Rekeningen uit 1780-'89 zouden betrekking kunnen hebben op het met de bestemmingswijziging verband houdende interieurveranderingen. Later wordt het huis weer verkocht en het komt pas in 1949, als laatste, weer in het gemeentebesit terug.

Broederplein 23. Vleugel. Gebouwd in 1750 voor de E.B.G. als woning, 5 traveeën. In 1752 woont de schoenmaker M. Goetz erin. De knopenmaker van Thiel, die het al enige jaren in huur had, koopt het in 1808. In 1806 klaagt hij over het huis, hij vindt het te ondiep en het vertoont allerlei gebreken, o.m. aan de ramen en aan het dak. Dit huis is gebouwd met kruiskozijsen, zoals men die in de beginjaren in alle vleugels toepaste; het is dus mogelijk, dat deze omstreeks die tijd op niet erg gelukkige wijze in schuiframen zijn veranderd. Het dak bezat oorspronkelijk twee zakgoten; mogelijk is het nu aanwezige naar achteren toe aflopende dakschild op zijn initiatief aangebracht.

Broederplein 25-27-29. Groot middenhuis met twee kleine zijvleugels van elk één travee. Het wordt in 1749 gebouwd door M. Beuning. In 1768 koopt Cornelis Schellinger het monumentale pand. Tot dat jaar bewoonde hij het Slot, maar na de verkoop daarvan (1767) aan Maria Agnes van Zinzendorff (dochter van graaf van Zinzendorff, de feitelijke stichter van de Gemeente; zij was gehuwd met Moritz Wilhelm Graf von und zu Dohna¹⁵) vestigt hij zich op het Broederplein. Na hem wonen zijn dochters erin, de laatste overlijdt in 1826. Mogelijk is het huis dan in het bezit van de E.B.G. gekomen. De ingangstravee bezit evenals nr. 21 een rijk gesneden Lodewijk-XV-raamomlijsting op de verdieping. Bovendien is er een mooi smeedijzeren balkon voor dit raam aangebracht en is ook de erboven geplaatste dakkapel meer versierd dan gebruikelijk. De vensters herkregen, zoals bij nr. 9, hun oude roedenverdeling. Aan de achter-

zijde bevindt zich in de as een achzijdige kamer, waarvan drie zijden zijn uitgebouwd.

Broederplein 31-31A. Vleugel van 5 traveeën. Gebouwd 1759-'60, nadat al vanaf 1750 de fundamente (aangeduid als „vleugel 2" in de verantwoording van het gemeentekrediet) gereed lagen. Het linkerdeel is voor rekening van W. Hasselman, het rechter voor die van bakker J. C. Kilian. De 7 voet brede middenruimte wordt in onderling overleg gebruikt. In 1777 verkoopt Hasselman zijn deel aan Kilian. In 1817 verkoopt diens zoon Chr. Kilian het gehele huis aan de glazenmaker en schilder Hartwigsen, die daarnaast woonde. Deze Hartwigsen belooft zijn schoonvader, bakker Reimann (zie onder nr. 19-19A), dat hij hem bij zal staan bij diens werk in de bakkerij.

Broederplein 33. Groot huis, waarvan de fundamente gelegd werden in 1750 door ds. Deknatel, doopsgezind predikant uit Amsterdam. In 1761 staat de familie Deknatel deze fundamente af. Pas in 1777 bouwt Johan van Calker hier een winkelhuis. In 1807 wordt dit aan de E.B.G. overgedragen. Het is het enige huis, dat tussen onderbouw en kap drie bouwlagen bezit (afb. 11 en 14). De ingangstravee is over de volle hoogte versierd

Broederplein 35-35A. Vleugel, 7 traveeën breed. Gebouwd in 1760 door J. I. Beckman op fundamente die al in 1750 gelegd waren („vleugel 3" in de verantwoording van het gemeentekrediet). Achter het rechtergedeelte bouwt hij een werkplaats. In 1777 komt het geheel aan de E.B.G., die er de tot dusver in nr. 21 aanwezige gemeentewinkel onderbrengt en in de achterbouw de zijdefabriek, welke achter nr. 19-19A was gevestigd. Het ontwerp voor de verbouwing bleef bewaard: afb. 12. Bij de nu voltooide restauratie is een voor de brand niet aanwezige ingang in het rechterdeel aangebracht, die hier blijkens de eerder genoemde maquette ook gezeten moet hebben in het begin van de 19de eeuw¹⁶. In de oorspronkelijke opzet kwam deze ingang nog niet voor.

Broederplein 37. Hoekhuis van 3 traveeën. In 1750 krijgt D. van Gammeren (vgl. nr. 21) vergunning tot het bouwen van een woonhuis met winkel. Het is pas na 1755 gereed, de winkel komt er niet in en het recht van eigendom wordt aan het Broederkoor gegeven. Het heet dan wel

weer V.A., R15 — B.

¹⁵ Aleid W. van de Bunt, *Het Slot van Zeist*, Zeist 1969, 16.

¹⁶ Broederplein 35-35A en 37 zijn na de brand van 1967 in restauratie o.l.v. ir. J. B. Baron van Asbeck; Nr. 37 is nog niet geheel gereed.

„het kleine Broederhuis”, of Weduwnaarshuis; van Gammeren bewoonde een gedeelte ervan. In 1806 woont G. van Wees hier, mogelijk kwam hij reeds in 1788, nadat hij zijn huis nr. 19 aan de E.B.G. overdeed. In 1827 werd in dit pand de textielgroothandel gevestigd, die zich later zo zou uitbreiden: eerst werd een deel van het aangrenzend Broederhuis hiervoor in gebruik genomen en tenslotte kwam er het grote bedrijfsgebouw (tegen de z.o. hoek van het complex), dat na de brand niet meer zal herrizzen. De ingang van nr. 37, die voor de brand links lag, bevindt zich nu in het midden. Ook hier is teruggegrepen naar de toestand, zoals die op de maquette is weergegeven en die in dit geval vermoedelijk nog met de oorspronkelijke overeenstemde.

Broederplein 39-41-43-45. Het Broederhuis, samengesteld uit 2 hoekblokken, 2 hoekhuizen, 2 vleugels van 7 traveeën en een middenhuis. Op 23 augustus 1748 werd de eerste steen gelegd, op 18 december 1749 was het gereed, maar nog niet „volbouwd” (het huis achter de dorpskerk was gemeentelgies, tot br. J. Graafman het in 1751 kocht). In 1762 zijn de daken verhoogd, behalve het dak van het middenhuis, dat dan omwille van de aansluitingen en het algehele silhouet een balustrade krijgt¹⁷ (afb. 4).

De gebouwen van het Zusterplein

Zusterplein 2. Terugliggend bouwwerk uit de tweede helft van de 19de eeuw, dat nog niet nader is bestudeerd.

Zusterplein 4A-4. Op de plaats van de 4 linkertraveeën had volgens het ontwerp een hoekhuis moeten komen. Dit deel is echter als vleugel uitgevoerd, evenals de 2 rechtertraveeën, die een deel van een voor een hoekblok bestemd terrein vullen. Hoewel er geen bouwnaad zichtbaar is op de scheiding tussen linker- en rechterdeel, moeten wij toch aannemen, dat het laatste jonger is. Ook elders kon worden vastgesteld, dat men tot in het begin van de 19de eeuw de kunst verstond om zeer zorgvuldig nieuw metselwerk in bestaand werk in te tanden (Broederplein 15/15A)! In ieder geval had men, toen de rechtertraveeën werden opgetrokken, de hoop dat het Zusterplein ook nog een noordelijke pleinbebouwing zou krijgen, kennelijk opgegeven. De vensters staan in een gevelgedeelte, dat eigenlijk binnenmuur had moeten worden. Het oudste deel

werd in 1792-'94 door P. Th. Rieborn gebouwd. In 1812 wordt het huis aan de E.B.G. nagelaten, die het in 1818 weer verkoopt¹⁸. Na 1923 wordt 4A als afzonderlijk bovenhuis met een eigen ingang afgesplitst.

Zusterplein 6. Vleugel van 6 traveeën. Waarschijnlijk gebouwd tussen 1777 en 1792. In 1818 woont hier A. C. van Laer, weduwe van C. R. van Laer. Zij koopt het huis in 1826.

Zusterplein 8. Groot huis (afb. 5). Gebouwd in 1750 door J. Verbeek. Na zijn overlijden in 1752 wonen hier zijn weduwe en zijn kinderen. In 1777 is het bewoond door Johannes Renatus van Laer. Het middenvenster op de verdieping is gekoppeld aan de ingangspartij, maar heeft geen eigen omlijsting.

Zusterplein 10. Vleugel van 3 traveeën. Gebouwd in 1766-'68 als predikantswoning tegelijk met de kerk, naar ontwerp van Moritz von Schweinitz.

Zusterplein 12. Kerkzaal, in wezen uitgevoerd als „groot middenhuis” van 3 brede traveeën, geflankeerd door vleugels van 2 traveeën. Gebouwd 9 oktober 1766-10 oktober 1768 naar ontwerp en onder leiding van Moritz von Schweinitz¹⁹. In de buitenste traveeën bevinden zich trappehuizen met enige woonruimte daarboven. Het torentje is pas in 1854 toegevoegd. De vensters herkregen enige jaren na de oorlog hun oude roedenverdeling.

Zusterplein 14. Vleugel van 3 traveeën. Gebouwd gelijk met de kerk naar ontwerp van Moritz von Schweinitz. Vanaf 1768 of vanaf 1771 woonde hier Cornelis van Laer.

Zusterplein 16. Groot huis (afb. 5). Gebouwd in 1749-'50 door P. Verbeek en Cornelis van Laer, die beiden een gedeelte ervan bewoonden. In 1771 neemt Verbeek van Laers deel over. Middepartij als bij nr. 8.

Zusterplein 18. Vleugel van 5 traveeën. Gebouwd in 1786-'87 voor J. Graafman, die sedert 1751 in het door hem gekochte eerste Broederhuis bij de dorpskerk had gewoond²⁰.

Zusterplein 20. Als hoekhuis van 6 traveeën in 1905-'09 opgetrokken meisjesschool²¹. Merkwaardig is de toepassing van natuursteenblokken bij deze poging om in aangepaste stijl te bouwen.

Zusterplein 22-22A. Zusterhuis, qua opzet geheel in overeenstemming met het Broederhuis. Eerste steen gelegd op 8 oktober 1748, gereed 4

¹⁷ Met de restauratie van het Broederhuis is een aanvang gemaakt. Zie voor de geschiedenis: J. Meerdink, *o.c.*, 62-75.

¹⁸ Behalve V.A., R15 — B ook P.A. II., R8 — O, c.

¹⁹ Meerdink, *o.c.*, 3-61.

²⁰ P.A. II, R8 — O, c.

²¹ Bouwtekeningen in archief E.B.G. te Zeist.

²² P.A. II, R8 — O, a en b: brieven van Th. Place

november 1751, maar nog niet „volbouwd”. Verhoging van de daken vond hier, eveneens in 1762, op dezelfde wijze als bij het Broederhuis plaats (vgl. afb. 4 en afb. 5).

Zusterplein 24-26. Weduwenhuis, bestaande uit een hoekhuis van 3, een vleugel van 5 en een hoekhuis van 3 traveeën; langs de Nassau Odijkslaan behandeld als een vleugel van 9 en een hoekhuis van 3 traveeën. Gebouwd 1748-'50. Nr. 24 was bestemd voor één weduwe met kinderen en heette ook wel het „Kleine Weduwenhuis”. Nr. 26 werd op 6 oktober 1750 in gebruik genomen voor de ongehuwde zusters, die pas in 1759 in het eigenlijke Zusterhuis trokken.

Zusterplein X. Ter rechterzijde van de toegang tot het Zusterplein heeft nog een hoekhuis bestaan van de zelfde opzet als het (van daaruit gezien links gelegen) hoekhuis, dat het noordelijk uiteinde van het Weduwenhuis vormde. Gebouwd 1749-'50 door J. van der Vliet, vanaf ± 1752 bewoond door J. F. Lucius. Het heeft daarna geruime tijd leeggestaan. In 1792 koopt de stempel- en lijmmer B. Chr. van Calker het, die kinderloos sterft in 1813. Kort daarna wordt het afgebroken ²².

Algemene kenmerken van de huizen

Zonder op details in te gaan, kan men in het algemeen stellen, dat opbouw en indeling van de huizen als volgt is:

Het souterrain ligt, vanaf de pleinzijde gezien, deels onder en deels boven de grond. Door de niveauverschillen tussen plein en achterterrein, komt het maaiveld aan de achterzijde doorgaans vrijwel overeen met het vloerniveau van de onderbouw. In deze ruimten werden vroeger de keukens ondergebracht, verder dienden ze voor opslag en soms waren ze als werkplaats in gebruik.

De hoofdverdieping diende, behalve bij de winkelpanden, geheel voor bewoning. De kleinere huizen hadden één kamer voor en één achter en soms een kabinet, de grotere bezaten drie à vier kamers. Bij de midden- en grote huizen is deze verdieping hoger dan bij de vleugels.

De bovenverdieping diende eveneens overal voor bewoning. Van de begintijd af moet het veelvuldig zijn voorgekomen, dat beneden- en bovenverdieping als afzonderlijke woningen in gebruik waren. Ook dat een deel van een huis

en van J. S. J. van Laer (1890) aangaande het in diens jeugd afgebroken huis. Blijkens vr. med. dr. J. Meerdink moet er een akte zijn, waarin staat dat het huis in 1814 verwijderd moest worden. Deze bevindt zich

was verhuurd aan een inwonende broeder of zuster.

De zolders staan in de koopcontracten meermalen vermeld als goede droogzolders. Ook voor opslag werden ze gebruikt, terwijl er in een aantal gevallen ook al vroeg kamers werden afgescheiden. Deze ruimtes werden verlicht door dakkapellen, waarvan er drie typen voorkomen: met recht afgesloten raamomlijstingen, met getoogde afsluiting en met een zadeldakje.

Oorspronkelijk hadden vrijwel alle daken een of twee zakgoten. In de loop der tijden zijn deze bijna overal door opgebouwde platten afgedekt.

De hoofdverdieping wordt vanuit het plein bereikt via een houten of stenen trap. De — in vele gevallen dubbele — paneeldeuren verkregen bovenlichten, die soms een roedenverdeling hadden in overeenstemming met die van de vensters en soms een snijraam (vgl. afb. 15-16). Snijramen komen in alle vormen van Lodewijk XV tot en met laat-Empire voor, uiteraard vooral in de grotere huizen. De toegang tot de onderbouw ligt steeds onder de voordeur, hij is bereikbaar via een trapje langs de gevel.

Van de vensters kan vermeld worden, dat men in eerste instantie alleen in de grote huizen schuiframen aanbracht (van 6 glaspanelen breed). In de vleugels werden kruiskozijnen gezet (zie afb. 4). Na ± 1765 plaatst men ook in de dan nog te bouwen vleugels schuiframen, deze worden echter smaller dan de schuiframen van de grote huizen en ook smaller dan de tot dusver toegepaste kruiskozijnen. In vele gevallen zijn de kruiskozijnen in de jaren rond 1800 successievelijk vervangen door schuiframen met een grote roedenverdeling, terwijl ook de vanouds al aanwezige schuiframen heel dikwijls werden gewijzigd. In de souterrains komen ramen voor, die naar binnen toe omhooggekapt kunnen worden en bevestigd aan een speciaal voor deze constructie aangebrachte raveelbalk.

Decoratieve raamomlijstingen komen, zoals beschreven, alleen bij een aantal van de grotere huizen voor en bij enkele dakkapellen. Over het algemeen is de decoratie, ook in de interieurs, sober gehouden. De huizen vertonen wat dit betreft meer overeenkomst met het merendeel van de huizen langs de Vecht, dan met de Amsterdamse patriciërshuizen.

Modern voor hun tijd waren ze zeker niet: be-

echter niet in V.A. R15 — B; wel is daar een akte van koop door B. Chr. van Calker.

wust werd bij de eerste opzet aansluiting gezocht op de laat-17de-eeuwse architectuur van het Slot. Ook daar hadden de zijvleugels kruiskozijsen (die bij de nu voltooide restauratie werden gereconstrueerd), terwijl het enkele jaren jongere hoofdgebouw de toen juist geïntroduceerde schuiframen kreeg. Later wijkt men hier wel weer van af, maar toch blijft men in grote trekken de manier van bouwen van voor het midden van de 18de eeuw trouw tot in het begin van de 19de.

De huizen waren voor het merendeel particuliere eigendommen van diegenen, die de vergunning voor de bouw verkregen hadden. Maar in de contracten was vastgelegd, dat het alleen aan leden van de Broedergemeente vergund was te wonen in huizen, gebouwd op gemeentegrond. Bij overlijden moesten nabestaanden of erfgenamen lid van de gemeente zijn. Het huis werd anders aan derden verkocht of aan de E.B.G., die het dan ofwel verhuurde aan een of twee gezinnen ofwel weer doorverkocht. In de huurcontracten is meermalen sprake van verhuur van een onder- of bovenwoning, met bepalingen omtrent gebruik van keuken en zolder.

De eerste huizen — en dit waren doorgaans juist de grotere — kregen de namen van de families die ze hadden laten bouwen. De kleinere daartussen, de vleugels, kregen nummers. Al in 1750 komen namen en vleugelnummers voor. Deze laatste worden op het Broederplein zowel aan de oost- als aan de noordzijde toegepast, met voor iedere zijde een eigen nummering.

Vanaf 1809 worden in de huurcontracten steeds huisnummers gebruikt. Uit de volgorde van de nummers blijkt, dat de telling begon op het Zusterplein met het huis van J. van der Vliet (toen van B. Chr. van Calker), dat in 1814 werd afgebroken; dit heette nr. 18²³. De telling werd dan voortgezet op de n.w. hoek bij het huidige nr. 4, dat als nr. 19 werd aangeduid. Zo voortgaande langs de westelijke pleinwand (met de kerk meegenummerd en uiteraard nog niet de meisjesschool, die pas in de beginjaren van de 20ste eeuw werd gebouwd) en langs de zuidelijke, kwam men bij het weduwenhuis, dat nr. 29 droeg. Men stak dan over naar het Broederhuis, als nr. 30 aangeduid, welk nummer ook de brouwerij had. Doorgaande langs oost- en noordwand

kwam men op nr. 49 voor het huidige Broederplein 1.

Naast deze praktisch complete nummering van 1809 komt tegelijkertijd een andere nummering voor, die 5 cijfers lager lag en al vanaf 1806 gebruik werd, maar nog niet algemeen, want men treft dan ook nog vleugelnummers aan.

Ook uit deze oude nummering blijkt, dat het huidige bestand vrijwel exact met dat uit het begin van de 19de eeuw overeenstemt²⁴. De toevoegingen van na 1794 zijn slechts: de rechtertraveeën van Zusterplein 4-4A (ondateerbaar), het zuidelijk deel van Broederplein 1/Lageweg 3 (1833) en de meisjesschool (1905). Daar staat nog tegenover de afbraak van het huis van Van der Vliet. In het archief zijn geen geschriften of tekeningen gevonden, die op plannen voor verdere bebouwing duiden.

Dat na 1794 de bouw van nieuwe huizen praktisch is gestaakt, is een gevolg van de economische teruggang in de jaren die volgden²⁵. In deze tijd van inkwartiering en andere ongemakken hadden de huizen veel te lijden. Vermoedelijk zag men er toen voorgoed van af om het basisplan te voltooien.

Pas in de loop van de 19de eeuw wordt weer een behoorlijk welvaartspeil bereikt. Verschillende inwendige verbouwingen vinden dan plaats, vensters en dakkapellen worden gemoderniseerd, W.C.'s worden aangebouwd enz., maar een compleet nieuw huis wordt — behalve de meisjesschool — aan het onvoltooid gebleven geheel niet meer toegevoegd.

Ondanks dit is het totaalbeeld van een zondanige harmonie, dat hier van een voor Nederland volstrekt uniek voorbeeld van samenspel van 18de-eeuwse stedenbouw en architectuur moet worden gesproken. Het is duidelijk, dat bij deze aanleg, zoals zo dikwijls in de 18de eeuw, „vorm” boven „functie” werd gesteld. Immers, de volgens enkele grondschemas opgezette huizen boden in wezen te weinig variatie in grootte en te weinig mogelijkheden voor andere activiteiten dan het wonen zelf (werkplaatsen moesten veelal in in feite ongewenste uitbouwen aan de achterzijden worden ondergebracht). Maar in grote lijnen heeft men omwille van het mooie aanzien de ongemakken van de strenge opzet graag op de koop toe genomen en gelukkig is dit ook thans nog het geval.

hebben voortgezet.

²⁴ P.A. II R8 — I, 1.

²⁵ P.A. II, R8 — O, 6, hfdst. 3, beschrijving van dit tijdperk. — J. Meerdink, *o.c.*, 71-75.

²³ Het feit, dat begonnen wordt met nr. 18 op het Zusterplein duidt er misschien op, dat we hier te maken hebben met een dorpsstelling. Men zou de huisnummers aan de Dorpsstraat van Zeist dan op het Zusterplein

SUMMARY

THE SQUARES AND BUILDINGS OF THE MORAVIAN BROTHERS IN ZEIST

In 1737 the Moravian Brothers settled in the town of IJsselstein, but local difficulties arising from the divergence of their religious ideas from those of the Dutch Reformed Church compelled them to look for another place in which to make their homes. They chose Zeist when Cornelis Schellinger — a wealthy merchant who was a member of the Brotherhood — acquired the seigniory and manor-house of Zeist in 1745. At a synod held in Zeist in 1746, the decision was taken to found a community there: as owner of the manor-house, Schellinger could make ground available for building and as Lord of Zeist he could guarantee religious freedom to the members of the congregation. The ground at either side of the manor driveway was set aside for the community (Pl. 3); the Sisters' Square was to be situated on the West side of the drive, the Brothers' Square on the East side, and a lay-out plan was designed for the buildings to be erected around the squares. The ground-plan for the Brothers' Square has survived, and is shown in Pl. 1.

Building was begun in 1748 with the Brothers' House and the Sisters' House, which were to occupy the South sides of their squares. Construction of the first private homes was started a year later. These houses were usually paid for by the occupants, and only in a much later period became the property of the Brotherhood.

Construction continued until 1794. The most important building was the central element of the Sisters' Square, the Meeting-house built in 1766-1768 by the architect Moritz Christian von Schweinitz. In general, new construction was kept consistent with the original plan, which in turn was adapted to the late seventeenth century architecture of the manor-house. Small deviations became increasingly frequent, but on the whole great value was attached to the symmetry of the entire complex.

The plan was never completed; little was built after 1794, and one house was even torn down. Nevertheless, the harmony of the whole is so great that it may be called an example — unique in the Netherlands — of the combination of eighteenth century urban planning and architecture.

In 1967 fire destroyed a large part of the buildings on the Brothers' Square. This section is now being rebuilt, and a start had been made on the restoration of the other buildings as a separate project. The research required for this latter work has made it possible to date almost all of the houses (Fig. 3) and to identify the first occupants (most of whom had also been responsible for the construction of the building) as well as the special function some of the buildings fulfilled for the community (workshops, stores, and so on).

PLATTEGRONDVORMEN VAN MIDDELEEUWSE KERKEN IN GRONINGEN EN FRIESLAND

DOOR

HERMA M. VAN DEN BERG

De geschiedschrijving over de bouwkunst in de noordelijke provincies van Nederland heeft zich lange tijd beperkt tot de vermelding van de schilderachtig gelegen kleine dorpskerken met halfroond gesloten koor. In het midden van de 13de eeuw verrijzen in dit beeld vrij onverwachts en vooral in het oostelijk gedeelte van het tegenwoordige Groningen de grotere romano-gotische dorpskerken. Daar een aantal der vroege Cisterciënzerkerken een rechte koorsluiting bezitten, werd een relatie tussen deze bouwwijze en de rechtgesloten Groninger kerken een dankbare suggestie. De onderzoekingen van Ozinga maakten echter reeds duidelijk dat het optreden van de Cisterciënzers in Groningerland te laat kwam om van beslissende invloed geweest te zijn op de plattegrondvorm van de dorpskerken. De grote overeenkomst met gewelfvormen in Westfalen wijst trouwens sterk in de richting van dat gebied, wanneer men vergelijkingsmateriaal zoekt.

Het beeld van de ontwikkeling van de bouwkunst werd aldus voornamelijk samengesteld uit de nog aanwezige monumenten. Gedurende de laatste vijfentwintig jaar is echter, dank zij de mogelijkheid tot onderzoek van de terreinen waarop de kerken gebouwd zijn geweest, een aantal gegevens ter beschikking gekomen, dat het historische beeld kan verduidelijken. Wij willen trachten eventuele samenhangen te vinden tussen de thans bekende resultaten en vergelijkingen trekken met verschijnselen buiten onze grenzen.

Tegenover het door Binding in 1967 gepubliceerde overzicht van de resultaten van opgravingen in Noordrhein-Westfalen² en tegenover Glazema's in 1948-'49 gepubliceerde resultaten van bodemonderzoek van kerken langs de grote rivieren³ ontstaat voor het Noorden van Nederland een afwijkend beeld. In plaats van de rechthoekig begrensde ruimte voor het altaar, die langs de grote rivieren en in Westfalen en het

Rijnland in meerderheid voorkomt, valt in het Noorden een overwegend aantal halfroond gesloten zaalkerken te vermelden, waarbij bovendien het schip en de altaarruimte of wel zonder merkbaar onderscheid in elkaar overgaan, of wel slechts een geringe versmalling vertonen bij de aanzet van de altaarruimte.

Weliswaar zal de geschiedenis van de kerkenbouw in steen hier niet veel verder teruggaan dan de 10de-11de eeuw; de vorm blijft echter ook in de baksteenarchitectuur gehandhaafd en er lijkt een diepgewortelde traditie aan ten grondslag te liggen. Tegenover de uit Northumbrië stammende rechthoekige altaarruimte, kan men een zuid-Angelsaksisch gebruik onderscheiden van een ononderbroken doorgaande ruimte, waarbij vóór het altaar slechts een lichte, niet in de fundamente herkenbare constructie bestaan zal hebben.

Het Northumbrisch type heeft in het Frankische rijk grote verbreiding gekend, waarbij als wellicht Frankisch kenmerk de afsnoering tussen schip en altaarruimte kan gelden⁴. Van dit laatste type blijkt nu ook in het Noorden des lands een aantal voorbeelden bestaan te hebben, waarvan de geografische situatie zich aftekent tegen de eerstgenoemde groep van rondgesloten kerken. Zij bevinden zich namelijk alle ten oosten van de Lauwers.

Nu meldt de geschiedenis van de missionering van deze gebieden dat het tegenwoordige Friesland herhaaldelijk door predikers uit Engeland bezocht is, echter met wisselend succes. Eerst Ludgers strevingen konden bekroond worden, na vergeefse of weer te niet gedane acties van Wilfried, Willibrord, Bonifatius en anderen. Na de gewelddadige dood van Bonifatius in de buurt van Dokkum, werd deze plaats voor Ludger toch het bruggehoofd van waaruit ook het oostelijk van de Lauwers gelegen gebied gekerstend zou worden.

buch 1967 en aldaar genoemde literatuur.

¹ M. D. Ozinga, *Romaanse kerkelijke bouwkunst*, Amsterdam 1952.

² G. Binding, „Bericht über die Ausgrabungen in Niederrheinischen Kirchen, 1964-1966“, *Bonner Jahrb.*

³ P. Glazema, „Oudheidkundige onderzoekingen in de provincie Gelderland“, *Bijdragen en mededelingen Gelre* 51 (1951). — Dez. „Oudheidkundige opgravingen

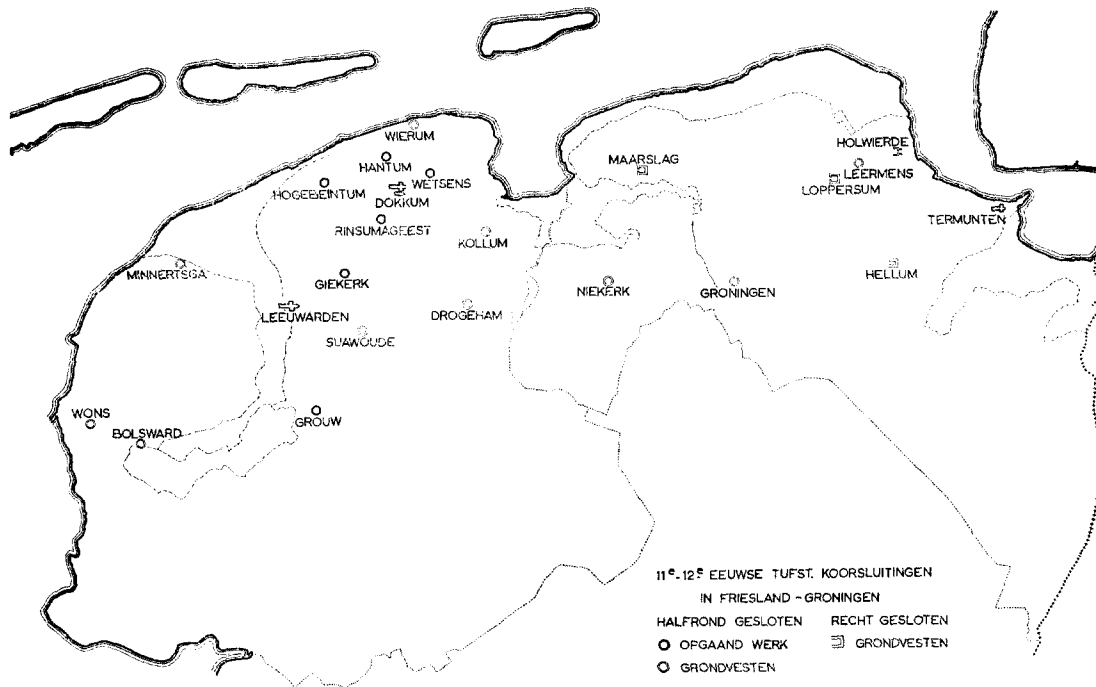

Fig. 1. Kaart van het verspreidingsgebied van de behandelde kerkplattegronden. (Tekening H. van der Wal)

Hun missioneringsarbeid verrichtten de predikers van de gevestigde centra uit; daarnaast stichtten zij kloosters daar waar geen strijd meer te vrezen viel. Nu blijkt dat zowel het door Bonifatius gestichte klooster te Fulda als het klooster te Werden waaraan de naam van Ludger is verbonden veel goederen bezeten heeft in Friesland en Groningen. Ook Willibrords Echternach had bezittingen in Groningen. Op deze bezittingen worden echter geen kerken vermeld. Een recente studie over deze schenkingen verklaart dit aldus, dat de eigenaren de gronden onder meer schonken met de bedoeling dat de kloosters in staat zouden zijn er kerken te bouwen en het Frankische gezag te versterken⁵. Het stichten van kerken zou aldus in deze gebieden niet direct aan de arbeid van de respectieve predikers zijn toe te schrijven, doch middels de door hen gestichte kloosters. In deze gedachtengang zou er onderscheid mogelijk zijn tussen een Fulda-Werden-traditie, voor welke vroegste kerken het

half rond gesloten koor nimmer is aangevochten en een uit Northumbrië stammende traditie met recht gesloten altaaruimte.

Uit de aard der zaak zijn de opgravingsresultaten afhankelijk van verschillende mogelijkheden en omstandigheden en kunnen niet systematisch de oudst bekende plaatsen onderzocht worden. Wij brengen hieronder het voornaamste bijeen dat in kleinere geschriften en niet geïllustreerde berichten de laatste jaren vermeld is aan tufstenen kerkfunderingen waarvan de altaaruimte duidelijk begrensd was. Niet vermeld blijft dus onder meer het 11 meter brede schip van de kerk te Harlingen, over de oostelijke sluiting waarvan slechts gissingen mogelijk zijn. Aldus moge van de vormgeschiedenis uit een gegeven ingebracht worden in onze blik op de gang van zaken in dit gebied.

Kerken met ronde koorsluiting

Naast de bestaande half rond gesloten tuf-

in door de oorlog verwoeste kerken in Limburg", *Publications de la société historique et archéologique dans le Limbourg* 84 (1948).

⁴ cf. Binding *o.c.*

⁵ W. Bleiber, „Fränkisch-Karolingische Klöster in Friesland" *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte*, 1965.

stenen kerkjes van *Wetsens*, *Rinsumageest*, *Hantum*, *Giekerk*, *Hoogebeintum* en *Grouw*, waarvan het te ver zou voeren hier de historische gegevens onder de loupe te nemen, kunnen de volgende aan de lijst worden toegevoegd:

De St.-Maartenskerk van *Bolsward*, ecclesia matrix voor het oude Westergo⁶ en sedert de tweede helft van de 10de eeuw vermoedelijk decanale seend. Het Domkapittel te Utrecht had later het collatierecht, wat er volgens Kok op zou kunnen wijzen dat de kerk een bisschoppelijke eigenkerk was⁷. Voor de bestaande 15de-eeuwse driebeukige kerk bleek een eenbeukige tufstenen kerk bestaan te hebben, waarvan de oostelijke sluiting halfronde geweest moet zijn (fig. 2)⁸. De muren van de zonder apsis gemeten 24 meter lange kerk, die 7.5 meter breed was⁹, hebben gerust op een 1.10 meter breed bed van in leem gestampte vuistgrote keien.

Wons. De middeleeuwse kerk van Wons, hoofdplaats van de latere grietenij Wonseradeel, was een decanaatskerk onder *Bolsward*; zij wordt in de 13de eeuw als seendkerk genoemd. Blijkens in 1941 aan het licht gebrachte fundamenten bestond de kerk uit een tufstenen zaal zonder de halfronde oostelijke sluiting gemeten 22 x 7.50 meter groot (fig. 2); zij was gefundeerd op afwisselende lagen leem en grind¹⁰. De gelijke afmeting als de moederkerk te *Bolsward* is opvallend.

Minnertsqa. De geboekstaafde geschiedenis van de Maartenskerk te *Minnertsqa* gaat minstens op tot het midden van de 12de eeuw. De helft van haar bezittingen aan goederen wordt dan opgedragen aan het nieuw te stichten klooster van *Reguliere Kanunniken te Ludingakerke*. De kerk moet dan reeds een bloeiend bestaan geleid hebben; de naam van de plaats wijst op een eigenkerk, waarvan de stichting in de 11de eeuw kan hebben plaats gevonden⁷. Onder de tegenwoordige noordmuur van de kerk bleken zich de fundamenten te bevinden van een ruim 20 meter lange tufstenen zaalkerk met halfronde oostelijke sluiting (fig. 2). De 9 meter brede kerk was gefundeerd op een ondiep bed van keien en schelpgruis¹¹.

⁶ M. P. van Buijtenen, „Het dekanaat *Bolsward* annex *Utbirdum* en *Grandivorum*”, *It Beaken*, 17 (1955).

⁷ H. J. Kok, *Proeve van een onderzoek van de Patrocinia in het middeleeuwse bisdom Utrecht*. Diss. Assen 1958.

⁸ H. Halbertsma, „Bodemonderzoek in de Sint Maartenskerk te *Bolsward*”, *Bull. K.N.O.B.* 6de s. 9 (1956).

Over de vroege geschiedenis van de St.-Maartenskerk van *Kollum* is niet veel bekend. De oudste vermelding valt eerst in de 14de eeuw. Wel komen goederen in *Kollum* voor in de schenking van zekere *Reginhart* aan de abdijs *Fulda* in de eerste helft van de 9de eeuw¹². Bij de restauratie was gelegenheid tot onderzoek van de bodem, waarbij een op zware keien gefundeerde halfronde gesloten altaarruimte, waarvan de maten 9 x 24 meter beliepen, duidelijk tot de eerste stenen zaalkerk behoorde¹³.

Eveneens tijdens restauratie werd te *Niekerk* in aansluiting aan een nog bestaand gedeelte tufstenen noordmuur een halfronde sluiting gevonden, die met een muurdikte insprong ten opzichte van de noord- en zuidmuur (fig. 3). De fundering van het 6 meter brede kerkje bestond uit grote veldkeien¹⁴ en liep 9 meter westwaarts door, waar een lichtere keienfundering aansloot. De plaats wordt niet voor de 14de eeuw genoemd; de naam zou kunnen aanduiden, dat het een jongere stichting betreft.

Goederen in de villa *Groninga* worden in 1040 door *Hendrik III* als predium geschonken aan de Maartenskerk te Utrecht¹⁵, waar toen de bouwlustige *Bernulfus* bisschop was. Ook bezat *Werden* te Groningen inkomsten. Bodemkundig onderzoek in de deels nog 13de-eeuwse, deels 15de-eeuwse kerk, hebben als oudste stenen kerk de grondvesten van een eenbeukig tufstenen schip aan het licht gebracht, dat aan de oostzijde tussen de tegenwoordige oostelijke kruisingspijlers halfronde gesloten was en gefundeerd op grote zwerfkeien. De breedte beliep 8.80 meter; een lengte van ongeveer 28 meter kan afgeleid worden uit de plaats van de latere westgevel¹⁶.

Eveneens in 1040 worden goederen te *Leermens* aan de Maartenskerk te Utrecht als predium geschonken. Reeds in de 10de eeuw echter worden onder de talrijke bezittingen in Groningerland in de goederenlijsten van het klooster *Werden* landerijen te *Leermens* opgesomd¹⁷. De oudste plattegrond van deze, aan St. Donatus gewijde kerk (fig. 3), waarvan de tufstenen noord- en zuidmuur nog aanwezig zijn, vertoonde een halfronde sluiting van iets smallere middellijn

⁹ De maten worden in deze studie gegeven hart op hart gemeten en uitsluitend voor het schip; bij een halfronde sluiting tot de aanzet van de apsis.

¹⁰ *Verslag van het Fries Genootschap te Leeuwarden* 113 (1942).

¹¹ H. Halbertsma, „Barradeels oudste historie”, *Barradeel, Rapport betreffende het onderzoek van het Länskipgenetysk Wurförbân fan de Fryske Akademie*,

dan het ruim 8 x 16 meter metende schip; de apsis was op veldkeien gefundeerd¹⁸. Latere onderzoeken door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek brachten onder de duidelijk midden 13de-eeuwse overwelfde rechthoekige altaarruimte de sporen van een op schelpen gefundeerde tweede apsis aan het licht, congruent aan de eerste. De kerk vormt thans een kruiskerk en aan de oostzijde van de dwarspanden zijn bij de restauratie, die de aanleiding tot het onderzoek vormde, tevens kleine lage apsiden ontdekt tegen de armen van het dwarspand. De apsiden waren gefundeerd op platen Bremersteen. Het onderscheid in funderingsmateriaal, gevoegd bij verticale scheuren in het opgaande werk boven de triumfboog, doet ons een verlenging van het oudste schip aannemen, waarna eerst de dwarspandvormige noordelijke en zuidelijke aanbouwen ontstaan moeten zijn met de kleine nevenapsiden, dit in tegenstelling tot de zienswijze van drs. H. Halbertsma, die de ongebruikelijk T-vormige plattegrond in één fase ontstaan denkt te zijn.

Naast deze uit bodemonderzoek vrij nauwkeurig te reconstrueren plattegronden, zijn naar gegevens van nog bestaande foto's en tekeningen aan deze groep nog toe te voegen de half rond gesloten zaalkerken van Drogeham, Suawoude en Wierum. De kerk van *Drogeham* is in 1873 herbouwd. Blijkens een opmeting voor de afbraak had zij een geheel gesloten noordmuur waarin spaarvelden voorkwamen. Het muurwerk ging zonder enige verspringing over in de halfronde oostelijke sluiting. Foto's van voor de afbraak in 1912 van de kerk te *Wierum* in Westdongeraal vertonen een half rond gesloten kerkje, waarvan het eveneens tufstenen schip een muurdikte breder was dan het oostelijke gedeelte; het eerstgenoemde lijkt wegens de moeten van zeer kleine vensters ouder te zijn dan de toen aanwezige altaarruimte. Het kerkje van *Suawoude* bestond volgens een foto van voor de vernieuwing in 1922 uit een ononderbroken zaalruimte, die aan de oostzijde half rond gesloten was.

Verschillende van de genoemde stenen kerken zullen een houten gebouw vervangen hebben. Al-

leen te Groningen konden sporen daarvan aangegeven worden. Te Bolsward werden hoogstwaarschijnlijk Christelijke begravingen geregistreerd onder de fundamenten van de tufstenen kerk.

Indien men uit de boven vergaarde gegevens conclusies zou willen trekken, zullen de spaarzame historische gegevens toch het betrouwbaarst blijken, daar wij nergens technische redenen vermeld vinden om tot een datering te geraken. De geringe afmeting van de seendkerken van Bolsward en Wons kan op vergelijkenderwijs hoge ouderdom wijzen⁸. De functie van seendkerk zou in de tweede helft van de 10de eeuw aan Bolsward zijn toegekomen. Men kan dan voor de eerste stenen kerk aan die periode denken. De vermeldingen van Groningen en Leermens vallen eveneens in de 10de-11de eeuw; Kolum wordt nog vroeger genoemd.

Kerken met rechtgesloten altaarruimte die afgesnoerd is van het schip

Naast de kerkplattegronden waarin geen zichtbare scheiding bestond tussen schip en altaarruimte, is een aantal grondvesten aan het licht gekomen, waarbij van een duidelijke afsnoering tussen schip en altaarruimte sprake is. Opvallend is dat deze vondsten alle een gebied betreffen dat meer oostelijk begrensd is dan de hiervoor behandelde groep.

Klein Maarslag. De plaats Klein Maarslag wordt vermeld in de oudste ons bekende lijst van goederen, die aan de abdij Werden toebehoorden¹⁷. Op het verlaten kerkhof kwamen bij onderzoeken in 1953 de grondvesten aan het licht van een kleine kerk (fig. 4), die in drie perioden tot stand gekomen is¹⁹. In de eerste fase ontstond een enkelvoudige ruimte van ruim 7 x 11 meter hart op hart gemeten, die aan de oostzijde niet geheel gesloten was. In de volgende fase, die wel als een voltooiing na een onderbreking gezien mag worden, werd hieraan een rechthoekige altaarruimte toegevoegd, die aan de westzijde afgesloten werd door genoemde muur, waarin een ongeveer twee meter brede doorgang was. De fundering van elk der onderdelen bestond uit schelpgruis en leem. In een jongere

Drachten 1955.

¹² M. Gijsseling, *Toponymisch Woordenboek*.

¹³ *Nieuwsbull. K.N.O.B.*, 1965, 40.

¹⁴ *Nieuwsbull. K.N.O.B.*, 1964, 95 en archief Rijksdienst Monumentenzorg.

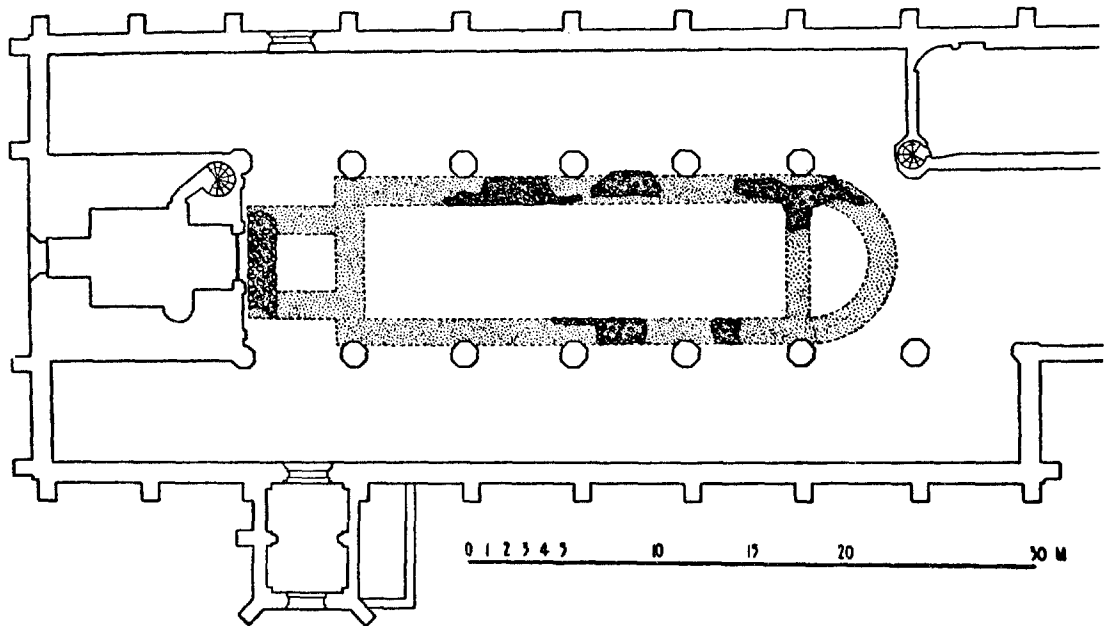
¹⁵ *Oorkondenboek Sticht Utrecht*, nr. 193.

¹⁶ *Nieuwsbull. K.N.O.B.*, 1965, 4 en 1968, 38. *Bull. K.N.O.B.* 65 (1966), fig. 16 op blz. 97.

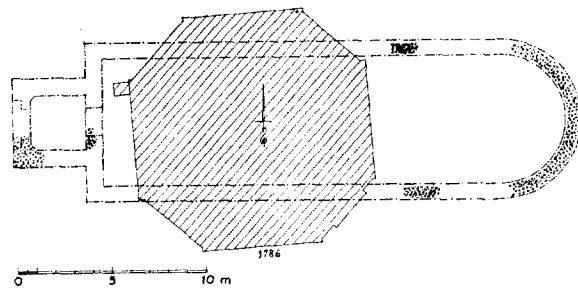
¹⁷ W. de Vries, *Groninger plaatsnamen*, Groningen 1946.

¹⁸ H. Halbertsma in *Berichten R.O.B.* 1962-'63.

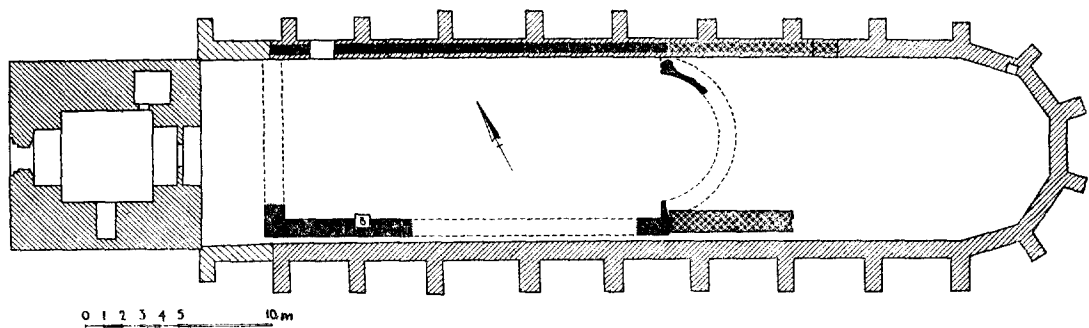
¹⁹ Gegevens archief B.A.I. Groningen, geraadpleegd met vriendelijke toestemming van prof. dr. A. E. van Giffen.

Bolsward (Tekening R.O.B.)

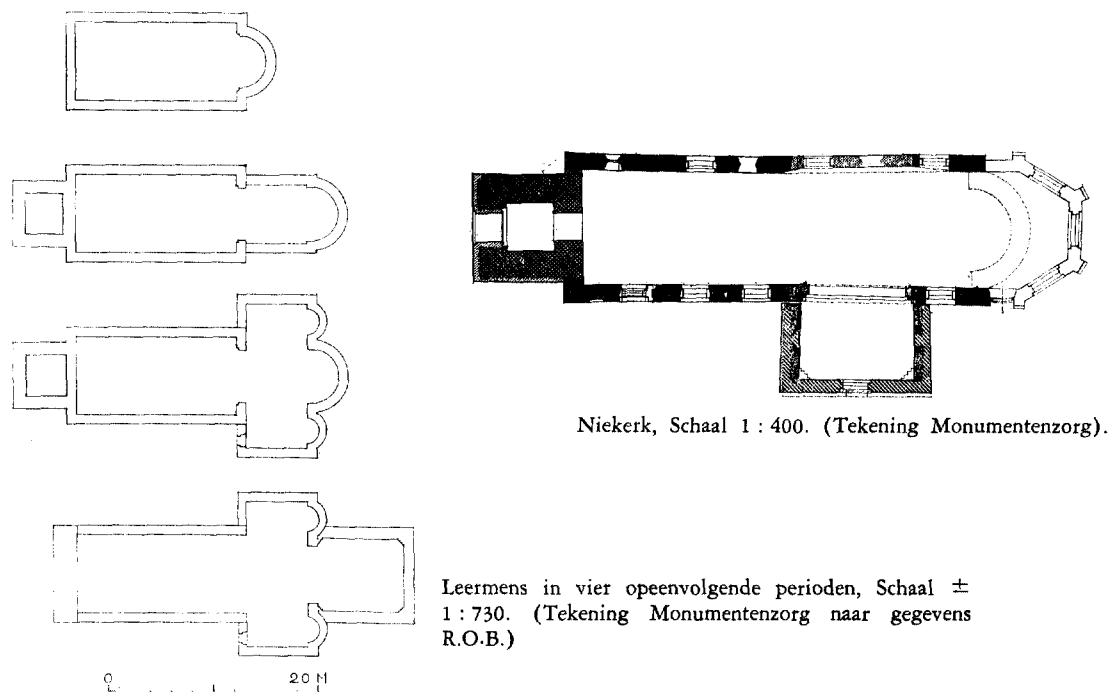

Wons (Naar tekening Fries Museum)

Minnertsga (Tekening R.O.B.)

Fig. 2. Grondvesten van tufstenen halfrond gesloten zaalkerken in Friesland. Schaal 1 : 400.

Niekerk, Schaal 1 : 400. (Tekening Monumentenzorg).

Leermens in vier opeenvolgende perioden, Schaal \pm 1 : 730. (Tekening Monumentenzorg naar gegevens R.O.B.)

Fig. 3. Grondvesten van tufstenen half rond gesloten zaalkerken in Groningen. Schaal 1 : 400.

fase werd de altaarruimte vergroot tot de volle breedte van het schip en ruim twee meter langer gemaakt. Deze laatste kerk werd uit baksteen opgetrokken en kan niet voor het einde van de 12de eeuw ontstaan zijn.

Loppersum. Goederen in Loppersum komen in de 10de-eeuwse registers van het klooster Fulda voor²⁰. Later was Loppersum een belangrijk centrum als seendkerk. Onder de vloer van de wegens dwarspand en koorpartij aanzienlijke, aan Petrus en Paulus gewijde kerk²¹, kwamen tijdens de restauratie in 1953-'59 fundamenten aan het licht van de eerste tufstenen kerk (fig. 4)²². In verband met de nog bestaande noordmuur bleken twee noordzuidgerichte muren bestaan te hebben, die het schip afsnoerden van de iets versmalde rechtgesloten altaarruimte. Als te Maarslag werd een smalle doorgang vrijgelaten, die hier hart op hart gemeten ruim 2 meter breed was. De fundering bestond uit lagen schelpen en grind.

Holwierde. Tijdens de restauratie van de kerk

te Holwierde in de jaren 1946-'50 tot herstel van de opgelopen oorlogsschade, werden ook hier gedeelten tufstenen muurwerk in het zicht gebracht, die in verband gemetseld waren met de nog bestaande noord- en zuidmuren en die de altaarruimte afsnoerden van het 9 x 17 meter ruime schip (fig. 4)²³. Over Holwierde zijn geen historische gegevens bekend.

Hellum. Werkzaamheden ter restauratie waren ook te Hellum aanleiding tot nader onderzoek van het muurwerk (fig. 4). Een bouwdatum van 1295 is het enig overgeleverde schriftelijke gegeven. De kerk bleek echter veel ouder te zijn. Nauwkeurig bodemonderzoek bracht aan het licht dat de afmeting van het meest westelijke muurgedeelte van het schip bepaald was door de oudste stenen kerk; oostwaarts had daaraan in eerste instantie een enigszins versmalde rechthoekige altaarruimte aangesloten, die van het schip was gescheiden door noord-zuidwaarts lopende muurgedeelten, waartussen een doorgang van on-

²⁰ Oorkondenboek Groningen en Drenthe, 1896, nr. 7.

²¹ M. D. Ozinga, *Oost-Groningen = De Ned. monumenten van geschiedenis en kunst*, VI, 1, Den Haag 1940.

²² Archief Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

²³ *Nieuwsbull. K.N.O.B.*, 1949, 158 en gegevens archief R.O.B.

²⁴ J. W. Boersma in *Berichten R.O.B.*, 1967.

geveer twee meter was open gelaten. Het schip mat hart op hart krap 9 x 13 meter. De fundering van het oudste gedeelte bestond uit afwisselende lagen zand en kiezel. Bewoning in deze streek zou eerst in de 10de eeuw plaats gehad hebben²⁴. De volgende bouwperiode omvatte vernieuwing van het schip in baksteen en tufsteen, gefundeerd op grote keien. Eerst daarna kwam het nog bestaande oostelijke gedeelte tot stand ter lengte van het oudste oostelijke gedeelte, doch nu met een halfronde sluiting achter het altaar.

Termunten. Bodemkundig onderzoek in en rond het restant van de, aan de H. Ursus gewijde kerk van Termunten bracht in de jaren 1948-'49 een uitzonderlijke plattegrond aan het licht, die in samenhang met bovenstaande gegevens dient te worden besproken, daar het schip aan de oostzijde afgesnoerd was (fig. 4)²⁵. Op een fundering van veldkeien en tufgruis bleek de oudste stenen kerk gebouwd in de vorm van een T-kruis met kleine apsis direct tegen het dwarspand. De breedte van bijna 11 meter hart op hart voor het schip is vergelijkbaar met die van de kerken van Loppersum en Holwierde; de doorgang tussen de noord-zuid lopende muren bij de aanzet van het dwarspand is hier aanzienlijk ruimer geworden. Op een derde van het westen uit gemeten is in het 20 meter diepe schip echter een tweede dwarsmuur geweest.

Goederen bij Termunten worden in de registers van Werden genoemd. Eerst tegen 1300 wordt melding van Termunten gemaakt doordat het Cisterciënzerklooster Menterna hierheen verplaatst werd, toen de oorspronkelijke zetel bij het tegenwoordige Nieuwolda wegens de Dollardvloeden niet meer bewoonbaar was geworden. Wellicht had het klooster hier reeds een uithof. De scheidingsmuur zou dan een verklaring kunnen vinden in het gemeenschappelijk gebruik van de kerk voor parochianen en kloosterlingen. Voor de kerk te Termunten wordt door Van Giffen een datum in het begin van de 12de eeuw voorgesteld. De volstrekt afwijkende plattegrond voor Groningerland vertoont verwantschap met een plattegrond als te Heepen in Westfalen²⁶, die echter reeds omstreeks 1000 ontstaan moet zijn en te vergelijken is met die van de eerste Patrokli Dom te Soest uit ± 1000 zoals die door Thümmeler gerecon-

strueerd is²⁷. De afsnoering van schip en dwarspand werd daar echter niet gevonden.

Hoewel strikt genomen lichtelijk buiten ons gebied gelegen, zijn in dit verband nog te nemen de afsnoering tussen schip en altaarruimte, zoals die aangegeven wordt in de tekeningen van de opgravingen in de kerken van *Vries* en *Anloo* in Drente, de laatste aan de H. Magnus gewijd en als seendkerk bekend²⁸. In Anloo gaat het om de eerste stenen kerk, die eenbeukig was en de laatste houten driebeukige kerk verving. De fundering uit veldkeien laat slechts een smalle doorgang aan de oostzijde vrij. Het opgaande werk van de huidige kerk, waarvan het schip binnenwerks 9 meter breed is, vertoont nog afsnoerende wanden aan de oostzijde, maar het is niet bekend of deze de oorspronkelijke afmeting van de doorgang weergeven. De vorm van de altaarruimte is hier niet bekend.

De afgesnoerde altaarruimte ouder dan de „open” zaalkerk?

De bovenvermelde verschijnselen lijken het alleszins waarschijnlijk te maken dat er onderscheid gezien moet worden tussen een groep zaalkerken met open halfronde gesloten altaarruimte en een groep waarvan de altaarruimte rechtgesloten is en in ons geval bovendien steeds door een afsnoering tussen schip en altaarruimte gekenmerkt wordt. In het grotere overzicht dat door Binding voor Nordrhein-Westfalen is samengesteld springt de vroege datering in het oog, die voor deze laatste vorm steeds geldt. De tijd lijkt nog niet gekomen voor een uitspraak, doch de mogelijkheid voor vroegere datering dan tot nu toe gebruikelijk voor deze gevallen, moet niet uitgesloten geacht worden. Indien bij voortgezet onderzoek de geografische binding van deze groep blijft bestaan, zal een oplossing in de richting van de economische politieke invloed der grote kloosters, eventueel in samenhang met de eisen van de liturgie gezocht kunnen worden. Reeds elders werd gewezen op het veelvuldig voorkomen van de rechtgesloten altaarruimte in Oost-Friesland, waar het voortleven van een oudere traditie vermoed wordt. De afsnoering vindt men in nog bestaande kerken vooral oostelijk van de Jade-boezem en op Sylt²⁹.

Voor een chronologische voorrang van het

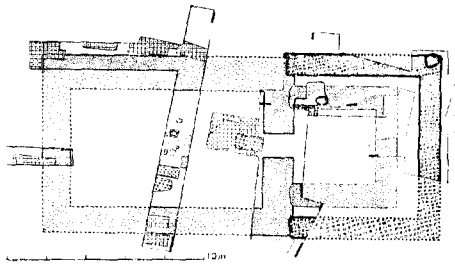
²⁵ A. E. van Giffen in *Opus Musivum, een bundel studies aangeboden aan prof. dr. M. D. Ozinga*, Assen 1964.

²⁶ *Vorromanische Kirchenbauten, Katalog*, München 1966.

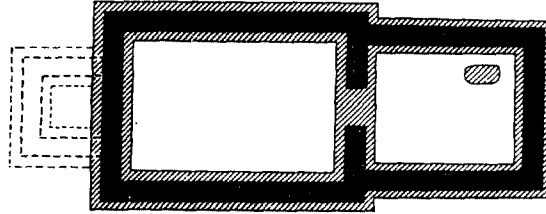
²⁷ H. Thümmeler in *Westfalen* 27 (1948), 177.

²⁸ Archief B.A.I., Groningen.

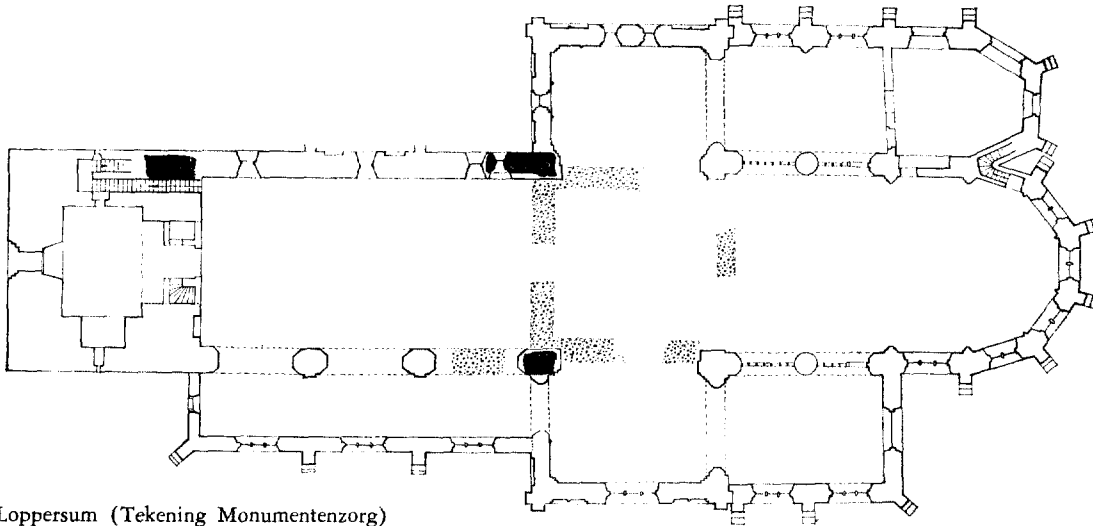
²⁹ H. Deus, *Baugeschichte der Kirche St. Thomae zu Soest*, Soest 1954.

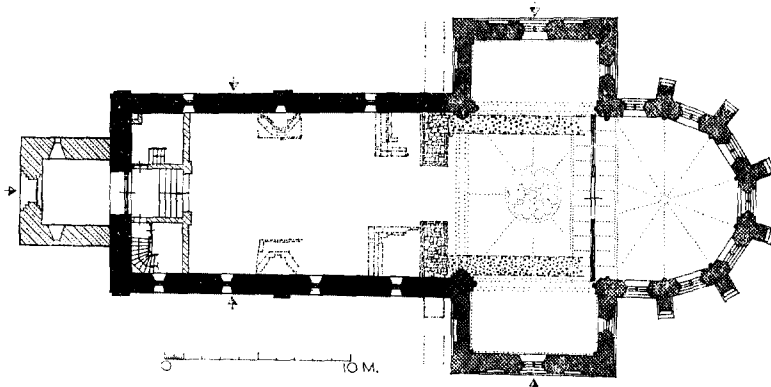
Klein Maarlag (Tekening B.A.I., Groningen)

Hellum I (Tekening B.A.I., Groningen)

Loppersum (Tekening Monumentenzorg)

Holwierde
(Tekening Monumentenzorg naar
gegevens R.O.B.)

Termunten (Tekening B.A.I., Groningen)

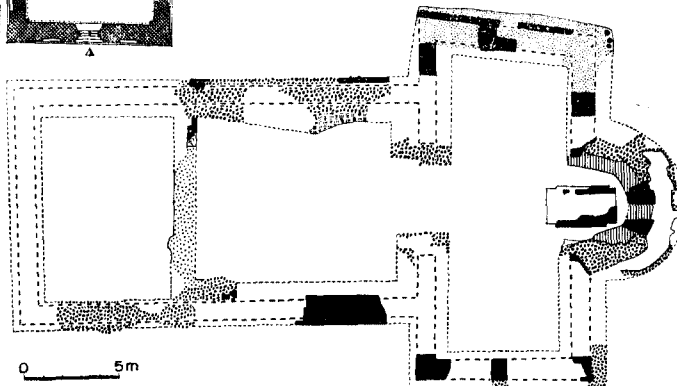

Fig. 4. Grondvesten van tufstenen zaalkerken met afsnoering tussen schip en altaarruimte. Schaal 1 : 400.

rechtgesloten type pleit de gang van zaken bij de kerk van Hellum.

In deze gedachtengang kunnen ook de vondsten te *Strijp* op Terschelling geplaatst worden³⁰. Op het kerkhof waar wel de oudste kerk van het eiland, aan St. Maarten gewijd, gestaan heeft, werden de grondslagen van elkaar opvolgende kerken aan het licht gebracht. De halfronde gesloten tufstenen zaalkerk blijkt daar een oudere stenen kerk te hebben vervangen, die op haar beurt de opvolgster was van twee houten gebouwen. De eerste stenen kerkplattegrond vertoonde in dit ver westelijk gelegen oord de altaarruimte weliswaar halfronde gesloten doch deze was ten opzichte van het schip aanzienlijk versmald en enigszins afgesnoerd. Deze vorm is voor Friesland uitzonderlijk, doch vindt parallellen in Holland te Heiloo³¹ en Oudewater³², waar eveneens de oudste stenen kerken — te Heiloo duidelijk ter vervanging van houten voorgangers — deze vorm hadden.

Afwijkend van vorm in een gebied waar overwegend de halfronde sluiting voorkomt, blijft dan nog de rechthoekige altaarruimte van de oudste kerk van het centrum *Dokkum*: een kleinere kerk waarvan het schip hart op hart slechts 6 meter breed was en 12 meter lang en waaraan een zuiver vierkante altaarruimte aansloot van 4 x 4 meter, gefundeerd op veldkeien (fig. 5)³³. De historische gegevens pleiten er wel voor dat ook hier de rechthoekige vorm aan de overigens in Friesland algemeen voorkomende halfronde voorafging.

Het feit dat deze vorm in de omgeving geen school gemaakt heeft, kan aansluiten op de conclusies van W. Bleiber wanneer zij erop wijst, dat in de schenkingen aan de kloosters geen kerken begrepen waren en deze schenkingen eerder bedoeld waren om tot kerkstichtingen te geraken.

Het optreden van de Cisterciënzers en Premonstratenzers

Ruim voordat de Cisterciënzer en Premonstratenzer orden hun bouwactiviteit in de Noordelijke Nederlanden ontplooiden, bestonden daar de door ons geschetste stromingen en onafhankelijk van de eisen, die door de orden aan het bou-

wen van een kloosterkerk gesteld werden, bleven deze traditionele vormen voor parochiekerken bestaan.

De vroege bakstenen kerkjes in Friesland vertonen vrijwel zonder uitzondering de halfronde gesloten oostzijde. In Groningen ziet men hier en daar zoals te Kantens³⁴ en Hoogkerk³⁵ de traditie van de oude rechthoekige vorm van de altaarruimte doorlopen. Voor Kantens is daarbij karakteristiek dat ook de insnoering tussen schip en altaarruimte gehandhaafd blijft.

De oudste bakstenen kerkjes zijn eind 12de-begin 13de eeuw te dateren, aangenomen dat de techniek van het vervaardigen van baksteen dan eerst verbreiding vindt. Het vaste punt in deze zijn de geheel uit baksteen bestaande grondslagen van de kloosterkerk van Klaarkamp, die in 1938 door Van Giffen werden ontgraven. De provisorische publikatie van de resultaten door Glazema in 1947 vertoont een plattegrond van een driebeukig schip³⁶, waarop een dwarspand aansluit met ondiepe kapellen langs de oostgevel ter weerszijden van een ondiepe rechtgesloten altaarruimte. Het in 1163 gestichte klooster volgt aldus de grondvorm van de moederkerk te Clairvaux, zoals die in 1135-'45 verrees en niet de jongere vorm die sedert 1154 in aanbouw was. Deze laatste kerk met negenzijdig koor vond in het Noorden navolging bij de bouw van het tweede dochterklooster van Klaarkamp, Aduard, dat in 1192 gesticht is en welks kerk in steen van 1218-'42 verrees³⁷. Het koor was daar van zeven kapellen voorzien naar blijkt uit de door Van Giffen nog onlangs gepubliceerde tekeningen van de opgravingsresultaten.

Het eerste dochterklooster van Klaarkamp was Bloemkamp bij Hartwerd in Friesland. Het werd in 1191 gesticht. Wellicht is voor de eerste kerk aldaar nog de vorm met rechtgesloten altaarruimte gevolgd. De definitieve kerk van Bloemkamp werd in 1234 gewijd; zij brandde echter af en eerst in 1312 kwam een kerk met stenen dak, d.w.z. gewelven tot stand³⁸.

Evenmin als de koorvorm van Klaarkamp enige invloed in de omgeving gehad heeft op de vorm van de parochiekerken, evenmin is van Bloemkamp invloed te verwachten op de vorm van de altaarruimte. Ook in Wonseradeel en om-

³⁰ G. Elzinga in *Leeuwarder Courant* 31.12.1968 en *Nieuwsbull. K.N.O.B.*, 1968, 132.

³¹ E. H. P. Cordfunke en H. Halbertsma in *Alkmaars Jaarboekje* 1966.

³² H. Janse en Th. van Straalen in *Bull. K.N.O.B.*, 68 (1969).

³³ Archief R.O.B. en *Nieuwsbull. K.N.O.B.* 1965, 81 en 1966, 72.

³⁴ *Nieuwsbulletin K.N.O.B.*, 1959, 85.

³⁵ *Nieuwsbull. K.N.O.B.*, 1963, 107.

³⁶ P. Glazema in *Een kwart eeuw oudheidkundig Bodemonderzoek*, Meppel 1947.

geving hebben alle vroege baksteenkerkjes de halfronde gesloten zaalvorm³⁹.

Van Aduard uit werden opnieuw dochterkloosters gesticht, waarvan voor Groningen dat van Termunten tot de grootste bloei kwam. Het kwam echter eerst onder de Cisterciënzerorde in 1259, na afstand gedaan te hebben van de Benedictijner regel. Het lijkt onwaarschijnlijk dat er bij de overgang naar een andere orde tevens een nieuwe kerk gebouwd werd; wel werd voor de vrouwen die uit het klooster verdreven werden, een nieuw gebouw opgetrokken op een verder zuidelijk gelegen terrein bij Midwolda. Bodemonderzoek in 1943 op deze thans verlaten plaats bracht sporen aan het licht van een halfronde gesloten zaalgebouw⁴⁰.

Het nu cisterciënzisch geworden mannenklooster is tegen 1300 door overstromingen onbewoonbaar geworden, zodat de monniken uitweken naar Termunten, waar ze wellicht reeds een uithof hadden. Indien men hier tot het bouwen van een nieuwe kerk gekomen is, zal deze een navolging zijn geweest van de moederkerk te Aduard. Wij zagen reeds dat deze in het midden van de 13de eeuw de rijkere vorm vertoonde met kooromgang en kapellen.

Wij toonden in het bovenstaande aan dat de rechte afsluiting reeds vroeg in dit gebied bekend was en in de baksteenarchitectuur gehandhaafd bleef. Toen dan ook in het tweede kwart van de 13de eeuw de mode van overwelling met zes- en achtzijdige meloenvormige gewelven ingang vond in Westfalen, nadat zij uit zuidwest-Frankrijk langs verschillende gelijktijdig bewandelde wegen was binnengekomen⁴¹, vond zij ook in Groningerland de bodem voorbereid voor een snelle receptie.

Wel mag men rond de grote kloosters een economische opbloei verwachten, die een weelderiger baksteenarchitectuur in de hand werkte. De thans als kerk in gebruik zijnde ziekenzaal van het Aduarder klooster uit 1299 vertoont een rijke variatie van baksteendecoratie, zoals die in Groningerland tot ontwikkeling kwam. Zo kan men de nog bestaande kloosterkerk van Tenboer beschouwen. Beide waren oorspronkelijk overwelfd.

Onder dit gezichtspunt moet men ons inziens ook de ver westelijk gelegen kerken als Hoorn

op Terschelling en het kleine kerkje van Finkum beschouwen, die beide naar sporen in het muurwerk, tijdens de restauratie aan het licht gekomen, aantoonde, overwelfd moeten zijn geweest. De overwelling in steen was overigens in dit gebied niet gebruikelijk. Eerst door de grote economische opbloei, die onder leiding van de abdijen tot stand kon komen, werd de veel kostbaarder en van de aanwezigheid van deskundige arbeiders afhankelijke steen overwelling mogelijk. Finkum en Hoorn werden beide bediend van het Premonstratenzer klooster Lidlum uit. Een soortgelijke verklaring ligt voor de hand voor de rijkere details die de kerken van Bozum, Weidum en Jorwerd vertonen. Zij hebben administratieve banden gehad met de abdij Bloemkamp. Niet de vorm van de altaarruimte, in alle vijf gevallen halfronde, doch de kostbaarder en door deskundigen uitgevoerde detaillering herinnert aan de aanwezigheid van de abdijen.

Eenbeukige kerken met zijruimten

Over de plattegrondvorm van tenminste een der Premonstratenzer kloosterkerken zijn wij sedert een tiental jaren ingelicht dank zij opgravingen. Ter gelegenheid van de Bonifatiusherdenking immers werden te *Dokkum* de onder het tegenwoordige marktvelde gelegen fundamenten van de kerk ontgraven⁴². Op zware zwerfkeien gefundeerd bleek er een 33 meter lange en 11,5 meter brede (hart op hart gemeten) zaalkerk bestaan te hebben waarvan de altaarruimte iets versmald was en inwendig rechtgesloten bleek te zijn geweest (fig. 5). Het schip was geflankeerd door rechthoekige aanbouwen aan het oostelijk uiteinde, die ieder weer inwendig rechtbegrensd waren doch waarvan de noordelijke uitwendig een halfronde grondslag had. De zuidelijke aanbouw kwam eerst aan het licht toen bodemonderzoek mogelijk was onder de later noordwaarts uitgebreide parochiekerk. Als stichtingsdatum wordt voor de abdijkerk de overdracht aan de Premonstratenzer monniken aangenomen, omstreeks 1170.

Voordien bestond er echter reeds een communiteit van Reguliere Kanunniken. De plattegrond van de kerk is uitzonderlijk ook als we aannemen dat de doorgaande fundering in het verlengde

diel, Drachten 1969.

³⁷ R. Post in *Archief Aartsbisdom Utrecht* 1922-'23.

— A. E. van Giffen in *Bonner Jahrbuch* 1968, 307.

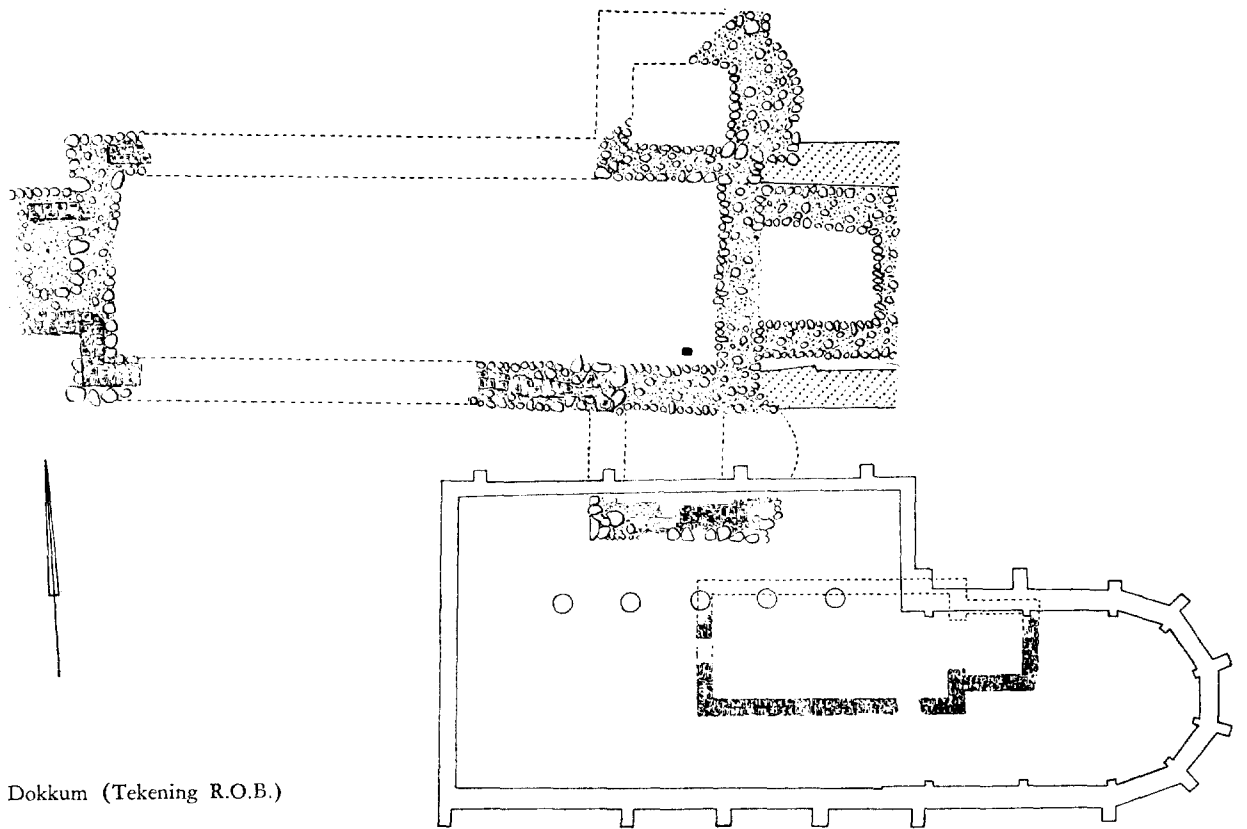
³⁸ A. Schoengen in *Archief Aartsbisdom Utrecht* 1903. — R. Steensma in *Geakunde Wûnseradiel*, Drachten 1969.

³⁹ Herma M. van den Berg in *Geakunde Wûnsera-*

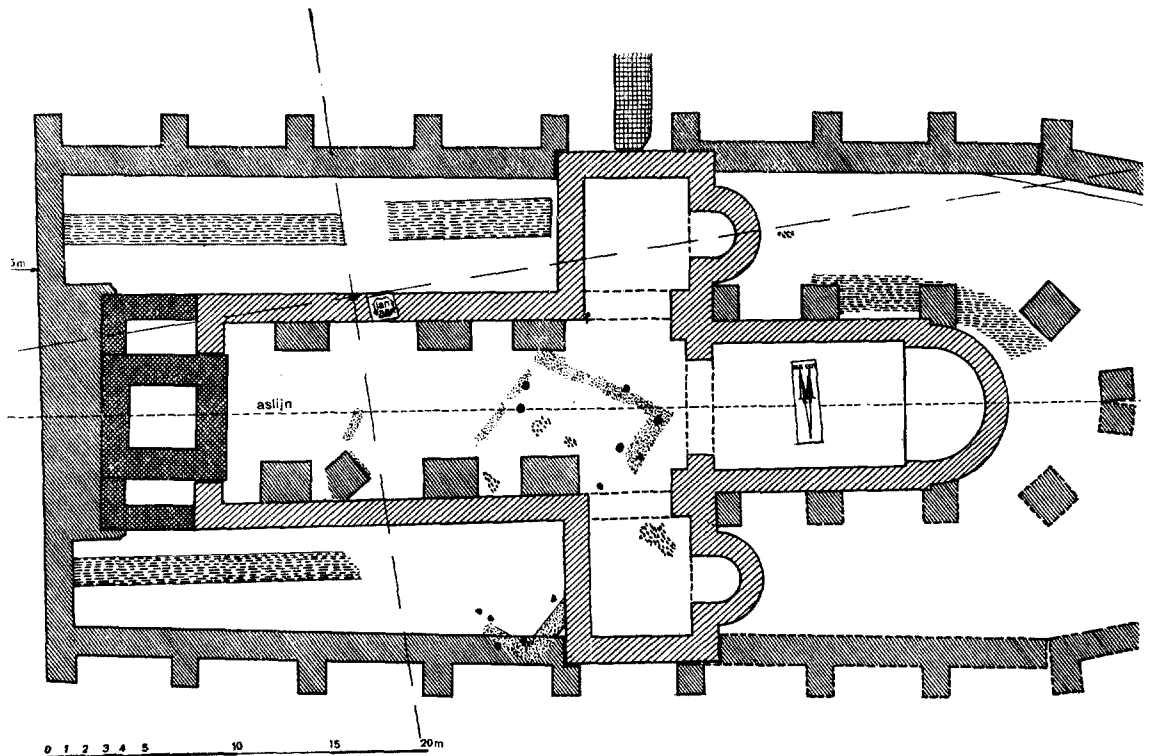
⁴⁰ *Archief R.O.B. en Berichten R.O.B.* 1952.

⁴¹ L. Schreiner in *Stil und Ueberlieferung in der Kunst des Abendlandes*, I, Berlijn 1967.

⁴² H. Halbertsma, „Bonifatius' levenseinde in het licht der opgravingen“, *Vrije Fries*, 44 (1960).

Dokkum (Tekening R.O.B.)

Leeuwarden (Tekening R.O.B.)

Fig. 5. Grondvesten van de abdijkerk en de parochiekerk te Dokkum en van de St-Vituskerk te Leeuwarden. Schaal 1 : 400.

van de noord- en zuidmuur ter plaatse van de aanbouwen geen opgaand werk heeft gedragen, evenmin als die aan de westzijde van de altaarruimte. Over dateringsmogelijkheden op technische gronden zijn geen gegevens voorhanden. Wat de plattegrondvorm betreft is vergelijking mogelijk met een groep eenbeukige Westfaalse kerken die op de monumentaliteit van de ongedeelde ruimte aanstuurt en waaronder de belangrijkste als de Reinoldikerkerk te Dortmund en de Patrokli te Soest in de tweede helft van de 10de eeuw ontstaan moeten zijn⁴³. Ook in het westelijk Alpengebied komt de zaalkerk al of niet met aanbouwen vooral vroeg in betrekkelijke dichtheid voor⁴⁴. De grote afmeting van het Dokkumse gebouw wijst op een aanzienlijke kerk en zij is daarom wel vergelijkbaar met genoemde groepen elders in Europa.

Bovendien stond de Dokkumse kerk als verschijning niet alleen. De onderzoeken op de Oldehoveterp te *Leeuwarden* brachten een even grote eenbeukige kerk aan het licht (fig. 5), waarvan de iets versmalde altaarruimte half rond gesloten was en het schip geflankeerd werd door vierkante nevenruimten, die aan de oostzijde ook van een apsis voorzien waren.

De St. Vitus van Oldehove is een eigen kerk geweest van de machtige Westfaalse Benedictijnerabdij Corvey⁴⁵. De kerk van Corvey was, naar opgravingen hebben aangetoond, in de 12de eeuw uitgebreid met nevenruimten ter vervanging van soortgelijke kleinere aanbouwen in de oorspronkelijke opzet⁴⁶. Het schip moet bij deze grote kerk evenwel driebeukig geweest zijn; de aanbouwen zijn voorts niet van apsiden voorzien geweest. Ook de hierboven genoemde dwarspandachtige aanbouwen aan eenschepige kerken hebben in aanleg geen apsiden gekend. Slechts in de

grondvesten van S. Patrokli te Keulen zijn deze aangetroffen; zij behoorden daar tot de bouwfase van de tweede helft van de 10de eeuw. Zeer goed vergelijkbaar is voorts de benedictijnerkerk te Venge in Denemarken, die omstreeks 1100 wordt gedateerd⁴⁶.

Wanneer men de gevonden plattegronden van de Dokkumse kerk en van de Leeuwarder Oldehove met elkaar vergelijkt, staat de Dokkumse vorm wegens het eenvoudige rechte koor en de niet uitgesproken apsiden aan de aanbouwen dichter bij de Westfaalse voorbeelden dan de Leeuwarder. In de bronnen komt de Leeuwarder kerk eerst in ons gezichtsveld in het midden van de 12de eeuw, wanneer er een strijd ontbrandt over haar bezit, dat van Corvey vreemd was⁴⁷. Het komt ons voor dat tijdens deze strijd stellig niet tot het bouwen van de kerk in haar gevonden vorm is overgegaan. Onder de voorganger van Abt Wibald, die zich om het recht op deze kerk bemoeit, was zij aan het gezag van Corvey onttrokken. Indien de grote uitgaven voor het bouwen van de kerk wellicht aanleiding hadden gegeven zich aan de lasten die aan Corvey afgedragen moesten worden te onttrekken, zou men voor een bouwdatum tot het begin van de 12de eeuw moeten teruggaan.

Wanneer de stichting van de kerk te Dokkum gebonden is aan het optreden van de Premonstratenzers aldaar, moet de slotsom luiden dat de Oldehoofster kerk, hoewel geavanceerder van vormgeving, ouder moet zijn geweest dan de Dokkumer kerk.

Met belangstelling wachten wij op de resultaten van de opgraving in de kathedraal van York, waar een soortgelijke plattegrond aan het licht gekomen schijnt te zijn⁴⁸.

⁴³ H. Thümmel in *Westfalen* 1953.

⁴⁴ E. Lehmann in *Formositas Romanica, Beiträge zur Erforschung der Romanischen Kunst Joseph Ganter zugeeignet*, Frauenfeld 1958. — A. Schmidt in *Kunstchronik* 1955, 134.

⁴⁵ *Nieuwsbull. K.N.O.B.*, 1968, 114; 1969, 1. — H. Halbertsma in *De Wacht*, december 1968.

⁴⁶ H. Krins, *Die frühen Steinkirchen Dänemarks*, Diss. Hamburg 1968.

⁴⁷ M. P. van Buijtenen, *S. Vitus van Oldehove*, Utrecht 1950.

⁴⁸ B. M. Feilden, Voordracht op het kunsthistorisch Congres, Budapest september 1969.

SUMMARY

GROUND-PLANS OF MEDIEVAL CHURCHES IN THE PROVINCES
OF GRONINGEN AND FRIESLAND

The material from which the architectural history of Groningen and Friesland can be written has grown appreciably during the last twenty years because of the discovery of the plans for numerous tufa churches. When these data were analysed, it proved possible to make a geographic distinction between a group of unaisled churches with a semicircular apse and another group with a rectangular chancel. In the latter the chancel is separated from the nave of the church by north-south—running walls with in most cases only a narrow opening in the centre.

The author speculates on the historical background against which this phenomenon must be seen. The unaisled church with the separated rectangular chancel occurred early in other countries, and may be characterized as Frankish as opposed to the open Anglo-Saxon design.

Both forms were used in the early brick architecture of Groningen and Friesland. A local tradition therefore prepared the way for the thirteenth-century ground-plan of the Groningen Ro-

mano-Gothic style, which consequently cannot be related to the architecture of the Cistercian Order. The sole convent church with a rectangular chancel (at Klaarkamp) was built in a region in which the semicircular apse is found exclusively; the churches founded by the Abbey of Aduard were built after the church of their mother convent had been built in a richer form with a polygonal apse. The influence of the Cistercian architecture can be seen, however, from the more elaborated decorative elements and from the fact that small churches vaulted in brick also occurred far to the West in Friesland.

Lastly, attention is drawn to the plan, apparently exceptional for the Netherlands, found in Dokkum and Leeuwarden, which also shows a relationship with earlier churches in southern Westphalia and Cologne. Ground-plans of unaisled churches with lateral chapels have also been excavated with increasing frequency elsewhere, for instance in western Switzerland, and one has also recently been discovered at York.

BOEKBESPREKINGEN

Kunstpatrimonium van West-Vlaanderen. Uitgegeven in opdracht van de Bestendige Deputatie van de Provinciale Raad van West-Vlaanderen, onder redactie van *dr. Luc Devlieghe*. Delen 2 en 3: De huizen te Brugge, door Luc Devlieghe. Uitgeverij Lannoo, Tielt-Den Haag 1968. Tezamen 427 blz., 326 figuren in de tekst naar tekeningen van *Arnoud Debonnet*, 892 foto-reproducties.

Wie mocht menen, dat het monumentenbezit van Brugge vandaag wel voldoende veilig gesteld is, vergist zich ernstig. Slechts enkele jaren geleden werd de Smedenkapel gesloopt, in 1965 een van de oudste trapgevels (Kleine Sint Amandstraat 6, omstreeks 1480), in hetzelfde jaar een buitengewoon mooi huis in Lodewijk XVI stijl (Geldmuntstraat 22, uit 1792, afgebeeld op het stofomslag van deel 2). Een drastische verminking onderging in 1964 de huizenreeks Oude Burg 1-11, waarvan het meeste gesloopt werd en waar nu een modern gebouw achter een nieuwe reeks gevels in historische stijlen, een „mixed mediaeval”, schuilgaat.

Deze gebeurtenissen en vele andere kan men samenlezen uit de inventarisatie van de huizen te Brugge, een werk waaraan Luc Devlieghe zich sinds 1963 als aan zijn dringendste taak wijdde, niet kunnende voorzien, dat de kerkelijke monumenten, met name de roerende, al evenmin veilig zouden blijven en ten snelste eveneens in een beschrijving vastgelegd moeten worden. Dat tijdig vastleggen is het duidelijke doel van deze opsommende en beschrijvende overzichten, vergezeld van wat men vaak niet meer kan noemen dan een contact-afdruk van een foto, een snelle herkenningmogelijkheid zonder nastreven van de op- perste kwaliteit. Het doet daarom als het toppunt van onbegrip aan, wanneer een recensent in deze twee boekdelen een suggestieve en levendige evocatie van de stad Brugge mist en meent te moeten opmerken: „Ook nu weer blijkt het begrip wetenschappelijk een synoniem té zijn voor droog, zouteloos, saai en vervelend. Als communicatiemedium schiet dit boek schromeloos te kort. Uitgaande van het hier geboden materiaal had een goed publicist in samenwerking met een goed layoutman een leesbaar en verhelderend boek kunnen maken” (Albert van Staen, Tijdschrift voor Architectuur en Beeldende Kunsten, februari

1969, blz. 98). Zo'n recensent is als de dames van Weimar, die zich vervelen bij Goethes botanische evolutieer, omdat zij slechts van bloemengeur en -kleur willen weten, niet van structuur, schema en statistiek. Hij kan gerust zijn: er zullen heus nog wel uitgevers brood zien in bellettrie in plaats van feiten ten aanzien van de bouwkunst van Brugge en dan zullen de boeken van Devlieghe nog wel zonder scrupule geplunderd worden. Maar nu moet toegejuicht worden, dat in Vlaanderen de monumentenregistratie eindelijk zo goed op gang is, na alle perikelen die in deel 1 van dit *Kunstpatrimonium*, *Beeld van het Kunstbezit*, beschreven zijn (zie recensie Bulletin K.N.O.B. 1966, blz. 17-20).

Alleen al statistisch is hier onontbeerlijk en hoogst belangwekkend materiaal verzameld en geordend niet slechts ten behoeve van de monumentenbescherming, maar ook voor de beoefening van de kunstgeschiedenis. Voor een stilistische studie van de gevelcomposities heeft men hier alle basismateriaal bijeen; minder goed kan men nog oordelen over de inwendige opbouw en indeling van het Brugse woonhuis, omdat slechts in enkele gevallen interieurs bestudeerd en opgemeten konden worden; hoe de middeleeuwse Bruggelingen hun huizen bewoonden, blijft vooralsnog een zeer onvolledig beantwoorde vraag.

Een behandeling als die van het huis van Gruuthuse is daarentegen een volledige beschrijving geworden, die welkom is voor wie moeilijk raad weet met dit hardhandig gerestaureerde gebouwencomplex. Hier, bij dit gebouw, voelt de lezer zich echter tegelijk het meeste gefrustreerd door een tekort aan foto-afbeeldingen en door de kleine schaal (ongeveer 1 : 550) van de plattegrond, zonder chronologische arceringen, en door de afwijkende schaal van de opstandtekeningen, die overigens goed verzorgd en goed leesbaar zijn. Over de functie-verdeling in de gangbare middeleeuwse huistypen te Brugge laat dit boek geen conclusies toe. C. L. Temminck Groll heeft in zijn studie over *Middeleeuwse stenen huizen te Utrecht en hun relatie met die van andere Noordwesteuropese steden* (Den Haag 1963) talrijke Brugse voorbeelden meer op hun uiterlijk dan wat het inwendige betreft kunnen betrekken. Een diepborende interieurstudie als die van R. Meischke over *Het Nederlandse Woonhuis* (Haarlem 1969) zal jammer genoeg voor Vlaanderen voorlopig wel niet geschreven kunnen wor-

den. In Brugge komen naast enkelvoudige diepe huizen in de late middeleeuwen ook huizen voor met binnenplaatsen achter zijvleugels met galerijen en grote poort (Oude Burg 27, Naaldenstraat 19); de laat 15de-eeuwse galerij (een rest of volledig?) van het huis Jozef Suvéestraat 2) doet onmiddellijk, vooral in de detaillering, denken aan de galerij van het Huis Brecht in Breda, die door Kalf (*De Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst I 1: de Baronie van Breda*, Utrecht 1912, blz. 176) in 1525 gedateerd wordt, maar waarvoor Temminck Groll (blz. 115) terecht een vroegere datering niet uitsluit.

Wat de Brugse gevels betreft zijn in elk geval in deze twee boekdelen behandeld: alle bestaande of uit afbeeldingen goed herkenbare huizen, ook gildehuizen, handelshuizen, godshuizen, religieuze huizen, van voor 1800, waarbij gegevens (slopingen, bouwvergunningen) uit de Ferieboeken der Stadstesoriers gebruikt werden; alle gedateerde huizen uit het tijdvak 1800-1860, waarbij gegevens ontleend werden aan het archief der bouwvergunningen (er zijn 4200 bouwtekeningen uit dat tijdvak bewaard), en tenslotte een keuze uit huizen van na 1860 tot in het begin van onze eeuw. Van een groot aantal van die huizen, naar straatnaam alfabetisch en naar huisnummers gerangschikt, wordt een afbeelding gegeven; volledigheid was wel gewenst maar uiteraard te kostbaar.

Het klassemment naar tijd en stijl gaat, waar geen bronnen en literatuur beschikbaar zijn, terug op het inzicht van de schrijver, die zijn dateringen in deze inventaris natuurlijk niet met een uitvoerige argumentatie kon toelichten. De kritische lezer zal zelf door verdere vergelijking en op grond van de beknopte inleiding moeten nagaan, in hoeverre hij dateringen aanvechtbaar en voor wijziging vatbaar acht. Het valt op, dat Devliegheer de laatgotische gevelcomposities niet meer klasseert volgens de typologie van A. Duclos (*L'art des façades à Bruges*, 1902), zoals hij het gedaan heeft bij het Brugse woonhuisvoorbeeld (Steenstraat 40) in deel 1 van het *Kunstpatrimonium*, maar uitvoeriger beschrijvingen geeft van de individuele schema's, waaraan in de inleiding een globale chronologische indeling en een reeks tekeningen van profielen en maaswerkpatronen voorafgaan. Duclos wordt daarbij herhaaldelijk gecorrigeerd en aangevuld, onder meer ten aanzien van de oudste trapgevels, die hij 16de-eeuws acht, doch die Devliegheer in de 15de eeuw plaatst.

Verder kan men bij een inventarisatie met haar

specifieke doel ook niet gaan; nadere kunsthistorische structuur-analyses behoren elders thuis. De schrijver vermeldt het optreden van schermgevels naast punt- en trapgevels in de 15de en 16de eeuw. In deze eeuwen wordt het compositieschema in al deze geveltypen bepaald door onafhankelijk naast elkaar opgaande traveeën, waarbij de schrijver evenwel vergeet op te merken, dat daaroverheen al een alle traveeën omspannende spitsboognis (verder onderverdeeld door spitsdriepassen) aanwezig kan zijn, zoals in de oudste puntgevel van het huis van Gruuthuse, door hem rond 1425 gedateerd. In het eerste kwart van de 16de eeuw worden de traveeën vaak omspannen door een ingezwenkte boog, die dikwijls toch weer in traveeën uiteengebroken wordt.

Het geleidelijk verdwijnen van de houten huizen in de 17de en 18de eeuw is vrij nauwkeurig na te gaan; twee zijn er thans nog over (aan de Korte Winkel en Genthof 7). De houten gevels Oude Burg 7-9 zijn vervalsingen uit 1955-1965. Het al genoemde quasi-historische complex, waarvan deze gevels deel uitmaken en waarvoor goede, oude huizen moesten wijken, wordt in de tekst niet voldoende toegelicht voor een vreemde deling in het Brugse Jerusalem, ook niet in de inleiding (blz. 19, noot 29).

Overigens valt het thans op, nu hier een statistisch overzicht voor ons ligt, dat Brugge bepaald niet de middeleeuwse stad zou zijn, die in de verbeelding van de toerist leeft, wanneer het middeleeuwse beeld moest komen van de woonhuizen: vijf huizen dagtekenen uit de 14de eeuw, veertig uit de 15de, vierhonderd uit de 16de en 17de eeuw. Het middeleeuws karakter wordt echter vooral bepaald door de bewaard gebleven grote kerkelijke en openbare bouwwerken en door het stedenbouwkundig stramien. Dit laatste komt in deze delen kunstpatrimonium in het geheel niet aan bod, ook niet in het fotomateriaal, hetgeen volkomen begrijpelijk is, want het verdient een afzonderlijke monografie, die beslist spoedig geschreven zou moeten worden. Alleen afbeeldingen als 682, 694, 696, 699, en figuren als 228 en 290 laten iets zien van de volmaakte architectonische samenhangen als bijvoorbeeld de prachtige Steenstraat. Illustratie daarvan vindt men voorlopig in het werk van Guill. Michiels, *Iconografie der stad Brugge*, 3 delen, Brugge 1964-1968, terwijl voor de historische achtergronden nu een inlichtend boekje beschikbaar is: J. A. van Houtte, *Brugge vroeger en nu*, Bussum 1969 (Fibula-reeks).

Zoals altijd bij de Nederlandse geschiedenis van de bouwkunst, blijft het begrip renaissance in Brugge maar relatief toepasselijk: tien gevels in deze stad zouden wij aldus kunnen kwalificeren, waaronder op de eerste plaats geen gewone woonhuizen, maar een openbaar gebouw, de Griffie, een unicum, dan het Hof van Cuba (eind 18de eeuw gesloopt) en het Biskajerhuis (1837 gesloopt); de bewaard gebleven en hier onder de renaissance gevoegde woonhuizen bestrijken tachtig jaar, tussen 1541 en 1621, en kunnen beurtelings maniëristisch en/of barok genoemd worden. De merkwaardigste is wel Nieuwstraat 6 met zijn zware meanderfriezen.

In de 17de eeuw komen nog echt gotische gevels met gotische traceringen in de venster-boogtrommels voor en tegelijk echt barokke gevels. Trapgevels komen ook nog in de 18de eeuw voor, naast hals- en klokgevels (Geldmuntstraat 30 doet bijna Hollands aan) op dezelfde smalle percelen, en naast een aantal weidse hôtels in Lodewijk XV en XVI stijl (Predikherenstraat 36, Sint Annarei 20-22, Sint Jacobstraat 23 en 68, Steenstraat 38 en 96, Sint Maartensplaats 5, Spieglei 13, Oude Burg 21 met de bekende, mooi aan de Dyver gelegen Orangerie). Opmerkelijk is, dat er ook nog een godshuis, namelijk dat van de kleermakers, Oude Gentweg 126, gebouwd is in charmante Lodewijk XV stijl (1756). De vele godshuizen (liefdadige fundaties, hofjes, bejaardenwoningen) uit de 15de-17de eeuw, die als eenlaagshuizen (cameren) met dakkapellen in het gevelvlak zulk een wezenlijk onderdeel van het Brugse stadsbeeld uitmaken, zijn rijkelijk vertegenwoordigd en zelfs vroeg 19de-eeuwse volks-woningbouw als Bidderstraat 1-27 (uit 1835, 1836 en 1846) ontbreekt niet.

De afbeeldingen alleen al bewijzen, hoe eenzijdig het is, de stad Brugge louter met gotiek en trapgevels te vereenzelvigen: in de periode 1780-1850 is het stadsbeeld verrijkt met een groot aantal, meestal witgepleisterde, welgeproportioneerde, classicistische lijstgevels van homogene stijl, die, als zij in Noordnederlandse steden stonden, met glans het register van beschermde monumenten zouden bereiken (Augustijnenrei 17, Burg 2, Hoogstraat 21, 28 en 41, Oude Zak 30, Philipstockstraat 5, Simon Stevinsplaats 15, Sint Janstraat 16, Spieglei 3, Verwersdijk 6, Vlamingstraat 55, het zeer gave Wollestraat 25). Sommige van deze huizen (Oude Zak 30, uit omstreeks 1820, het gesloopte Spinolarei 10, begin 19de eeuw, de verdwenen „Koorbloem” in de Vlamingstraat, uit 1818, Zuidzandstraat 26,

uit 1845) tonen verregaande gelijkenis met twee huizen in 's-Hertogenbosch, Peperstraat 6, uit omstreeks 1840, en Peperstraat 14, in 1846 voor Henricus van Lanschot gebouwd door de Brusselse architect Henri Partoes (1790-1873), die in Brussel een aantal gestichten bouwde, waaronder het Ouderlingentehuis bij het Begijnhof (1824-1826). Ook het Bossche huis Brede Haven 18 behoort tot deze stijl (vergelijk ook een reeks huizen aan de Koninginnegracht in Den Haag), terwijl het Bossche huis Hinthamerstraat 176, voorlopig ondateerbaar, min of meer aansluit bij Ridderstraat 6 in Brugge (tweede helft 18de eeuw gedateerd door Devliegheer, misschien wel later) en meer nog Steenstraat 80 (1840, gesloopt). Die Ridderstraat, met name de nummers 6-12 en 7-19, is een straat met mooie, harmonische, blanke gevelwanden (fig. 214, afb. 563-566), tussen het einde van de 18de eeuw en 1846 tot stand gekomen en ongetwijfeld een monumentenreeks van hoge orde, stedenbouwkundig welgeslaagd. In stedenbouwkundig opzicht heeft Brugge overigens in de tweede helft van de 18de en de eerste helft van de 19de eeuw een aantal interessante projecten onder Franse invloed gekend, waarvan niet veel is overgebleven. Het vleeshouwersambacht zou vanaf 1762, in fasen, naar ontwerp van Hendrik Bultynck, de oostzijde van de Vismarkt, tot dan toe ingenomen door het Oostvleeshuis, een rij eenlaagshuizen met puntgevels (17de eeuw?), bebouwen met een nieuw groot Vleeshuis, bestaande uit een hoge middenpartij, lagere zijwaartse armen en weer hoge hoekvleugels langs de Steenhoudersdijk en de Braambergstraat, alle vijf delen gedekt met mansardedaken. Eén vleugel, langs de Steenhoudersdijk, is tot stand gekomen (afb. 751-752, 754). Vervolgens werd aan de oostzijde van de Markt, vanaf 1789, een kolossaal breedgestrekt gebouw van 29 traveeën opgericht op de plaats van de afgebroken 13de-eeuwse Waterhalle; het werd voorzien van een prostyle met fronton in het midden, en gekoepelde hoekpaviljoens. In 1878 is het grotendeels afgebrand en het terrein wordt nu ten dele ingenomen door het neogotische Provinciale Hof of Gouvernementshotel. In 1792 werd begonnen aan de uitvoering van een ontwerp, dat, ware het voltooid, de Markt herschapen zou hebben in een groot, streng classicistisch Frans plein: aan de noordzijde van de Markt moest, in samenspel met de nieuwe oostwand, een tweede groot gebouw, van 39 traveeën, met uitspringende middenpartij en hoekrisalieten, verrijzen. Daarvan is slechts de linkerpartij, tus-

sen Sint Jacobstraat en Geernaartstraat, tussen 1792 en 1845 tot stand gekomen en van de twintig uitgevoerde traveeën zijn er nu nog acht, onopvallend, over. Dit eigenlijk toch wel groots opgevatte plein, met de halle en het gigantische belfort als zuidwand, twee strenge witte gebouwen als noord- en oostwanden, kan men zich duidelijk voor ogen stellen, wanneer men de gegevens van het boek van Devliegheer legt naast die van deel 1 van de *Iconografie der stad Brugge* (nr 108) van Michiels, hierboven genoemd.

Tot het hoofdstuk stedenbouw behoort ook 't Zand, waar na de bouw van het spoorwegstation (1838, spoedig weer verdwenen), daartegenover, aan de oostzijde van het plein, een reeks goed samenhangende huizen geprojecteerd werd, met een gezamenlijke gevellengte van 107,20 m, een complex dat slechts ten dele volgens de aanvankelijke opvatting verwezenlijkt werd. Toch kan niet beweerd worden, dat deze stadsvernieuwingen het middeleeuwse stadspatroon grondig verstoord hebben, want de dakpartijen, de gevelhoogte, de travee-indeling, waren zodanig, dat er een zekere integratie in het oude bestaande bereikt werd of zou zijn.

In dit opzicht betekent Devlieghers werk een welkome bijdrage tot de studie van de vroeg 19de-eeuwse bouwkunst. Rest ons nog, te wijzen op de Brugse neogotiek en neobarok van tussen omstreeks 1850 en 1910, met uitlopers tot in 1947. Van J. Alleweireldt, die in Brugge veel gebouwd en verbouwd heeft, is een mooi staal afgebeeld (Wollestraat 16). Het blijkt, dat pas vanaf 1870, wanneer het onderzoek van de middeleeuwse Brugse woonhuisarchitectuur verdiept wordt en wanneer daarover veel gepubliceerd wordt, ook de navolging van de middeleeuwse stijlen eerst goed op gang komt, terwijl de restauratie van authentieke huizen niet zelden nieuwbouw gelijkkomt. Daarover kan men in de inleiding (blz. 16-19) veel interessants lezen. Misschien had er iets meer van afgebeeld kunnen worden, zoals enkele van de resultaten van de prijsvraag nog van 1909, met gevels van onder anderen R. Cauwe, die zelf naam maakte als onderzoeker van het middeleeuwse Brugse woonhuis, L. Charels, A. de Pauw, huizen die men in het bulletin *St. Lucas*, jaarg. 3 (1911), blz. 193-202, besproken en afgebeeld ziet, morfologisch bijna even boeiend als de middeleeuwse huizen zelf en beslist niet zonder vormkracht.

Een dubbel woonhuis in Jugendstil, van de Gentse bouwmeester J. Ledoux, uit 1904, aan het

Onze Lieve Vrouwe Kerkhof zuid, krijgt gelukkig de nodige eer.

Dit alles maakt deze twee boekdelen van Luc Devliegheer tot een voortreffelijk communicatiemedium met de vakman en met de leek die behoefte heeft aan objectieve inlichtingen, tot een kostelijk archief dat ons weer eens overtuigt van de weergaloze rijkdom van Brugge als monument van wooncultuur. Dat wonen interesseert ons, die voor het merendeel zo triest gehuisvest zijn, het meest. Wijlen F. Bordewijk, die lid was van de Oudheidkundige Bond, liet in zijn roman „Bint, roman van een zender” (1933), de streng pragmatische hoofdpersoon, de leraar Bint, op een schoolreis naar Brugge, zeggen: „Wat oud is en de moeite waard hoort in een verzameling. Maar oud en nieuw door elkaar is onzin. Een stuk oude stad kan desnoods een openluchtmuseum zijn. Maar een stad te sparen om haar ouderdom is een zwakheid. De middeleeuwse hal van Brugge werd niet gebouwd voor ogen die van de toren neerzien op een paar honderd parkerende auto's. De auto of de Middeleeuwen en niet alle twee. Behoudendheid is een vloek. Misschien gaan wij een kringloop, dan komen wij vanzelf bij het verleden terug. Maar we moeten er niet bij willen verwijlen. En wij mogen hopen dat latere geslachten onze bouwsels zullen slopen”. Welnu, wij hebben sedert het verschijnen van die roman die kringloop al betreden, die paar honderd auto's verdringen een paar duizend, dat zij allemaal moeten wijken is evident, wij hebben geleerd dat verbeeldingrijk wonen in een gegroeid organisme beter is dan in de meerderheid van onze uniforme bouwsels, wij moeten alles doen om de mogelijkheid Brugge open te houden.

C. PEETERS

Luc Devliegheer en Luc Schepens, Front 14/18, Lannoo, Tielt-Den Haag 1968, 178 blz. waarin 111 foto-reproducties.

Wanneer men de kaart van het Belgische front in de oorlog 14/18 beziet, en bedenkt hoe daar vier jaar lang in de zware Westvlaamse kleimoder, in slechts over enkele kilometers heen en weer schuivende linies, bestiaal gevochten is, ten koste van een slordige halfmiljoen mensenlevens in „the blindest slaughter of a blind war” (Taylor), dan gaat men inderdaad denken, dat het enige doel van die oorlog, geleid door een paar vorstelijke en militaire idioten met een onuitputtelijk mensenreservoir, — dat het enige doel was om monumenten op te richten met zo veel mo-

gelijk namen van gesneuvelden. En dan zouden die andere monumenten, de historische gebouwen van de Westvlaamse steden en dorpen, wel slecht aan die zinloze tragiek gestalte gegeven hebben, wanneer zij niet de gedaante van klagelijke ruïnes aangenomen hadden.

De grauwe, grauwe beelden uit die oorlogsjaren vormen één geheel: een geteisterde lakenhalle met vluchtende vrouwen op de voorgrond. In het tot vormeloze brei kapotgeschoten dorp Passendale staat, als een sinistere grap, een bordje dat de plaats van de kerk aanduidt. Op de laatste afbeelding kijkt het met vader soldaat herenigd gezin blij de tweede wereldoorlog tegemoet.

Van Ieper kan men de neergang zien in een reeks foto's van tussen 22 november 1914, dag van het eerste bombardement (eerste zondag van de advent: „de mensen zullen het besterven van schrik en angst om hetgeen de wereld gaat overkomen”) tot in november 1918, toen de stad, vier jaar gebeukt, tot niets herleid was. Evenzo Diksmuide, Nieuwpoort, Mesen, Noordschote. In het hoofdstuk over „Monumenten en Kunstwerken” (blz. 43-50) heeft Luc Devliegher de toenmalige oorlogsschade nog eens opgenomen. Het taaie optimisme van de mensen die kunstvoorwerpen trachtten te redden in de frontlines, kan ik niet eens bewonderen omdat ik het niet kan begrijpen, te minder omdat zij aanvankelijk geheel aan hun eigen particuliere initiatief overgelaten werden en pas in augustus 1915 enige steun gingen ondervinden van een dan door de minister van Wetenschappen en Kunsten ingestelde „mission permanente”, die maatregelen tracht te treffen om bedreigde of beschadigde gebouwen te schoren of beschermen, roerende kunstwerken weg te bergen en gebouwen te fotograferen en te tekenen. In het bezette gebied gebeurde hetzelfde in samenwerking met de „Zivilverwaltung”. „Ofschoon de frontstreek een onherstelbaar en zelfs onvoorstelbaar verlies aan monumenten en kunstwerken geleden heeft, ging, door de moed en durf van enkelen, toch niet alles verloren. In vele dorpen en steden echter was het authentieke en pittoreske beeld van oude huizen, kerken, openbare gebouwen, straten en pleintjes voor altijd verdwenen”. De wonden zijn nooit geheeld, wel ietwat stijfjes verbloed: de heropbouw van de halle van Ieper is in 1965 voltooid. In deze stad kan men nog steeds dezelfde prentbriefkaarten kopen — de oplage is onuitputtelijk —, als die in 1919 te koop waren, souvenirs van de verwoesting.

C. PEETERS

C. Peeters, De liturgische dispositie van het vroegchristelijk kerkgebouw, Van Gorcum & Comp. n.v., Assen, 1969, 434 bladz. met 50 tekstfiguren, registers en Engelse samenvatting.

Laat ik deze recensie met een citaat beginnen: „Wil men de plattegrond van een kerkgebouw van enigerlei vorm schetsen, dan zou men eigenlijk altijd moeten beginnen met de dispositie van cathedra, mensa en ambon, en vervolgens van de ruimten eromheen: *bêma*, omvattende *presbutèrion* en *hieron*, vervolgens *naos*”. Aldus C. Peeters in bovenvermeld werk (bladz. 136).

De geciteerde zinsnede verklaart, hoe de auteur tot zijn onderzoek gekomen is, meer zelfs, ze verdedigt de stelling, dat begrip van de liturgische dispositie eerste vereiste is voor elkeen, die een kerkgebouw juist wil verstaan. Het is een weinig bekend geluid, waar wij kunsthistorici gewoon zijn de kerkgebouwen allereerst naar hun uiterlijke vorm te benaderen, met al dan niet enige kennis omtrent hun symbolische waarde, terwijl wij helaas (en vaak tot onze spijt) maar zelden aandacht kunnen schenken aan de invloed van de liturgie op het ontwerpen van het kerkgebouw. Vanuit dit gezichtspunt nu heeft Peeters de ontwikkeling van de vroegchristelijke kerk willen beschrijven, hetgeen naast een gedegen kennis van de her en der gepubliceerde monumenten met hun omvangrijke literatuur ook een bekendheid vereiste met de geschiedenis van de liturgie en — eveneens — met vele kerkvaders. De auteur is op al deze terreinen echter thuis, hij weet op intelligente wijze monumenten met literaire bronnen te combineren, zonder zich tot gewaagde conclusies te laten verleiden. Hij schetst in zijn inleiding kort de geschiedenis van het onderzoek in dit veld, om vervolgens resp. het kerkgebouw voor en na de Kerkvrede te bespreken, waarbij hij eerst het Oosten, dan pas het Westen behandelt. Het is opvallend, hoe Peeters zijn studie van de kerken uit het christelijk Oosten opent met een hoofdstuk, dat hij aan Syrië en Mesopotamië wijdt, waar R. Krautheimer, *Early christian and byzantine architecture*, Baltimore, 1965, deze landen pas vrij laat ter sprake brengt en dan nog wel als behorende tot „the inland countries”.

Peeters echter wijst op de invloeden, welke de Synagoge op het Syrisch Christendom heeft uitgeoefend, die ertoe hebben bijgedragen, dat de christelijke eredienst zich binnenshuis voltrok, niet (zoals elders) buiten, met als een der gevol-

gen een dominerende functie van het leesgestoelte in het kerkgebouw (bladz. 325). Een hoogtepunt in Peeters' beschrijving van de architectuur van het Oosten is zijn exposé over de Hagia Sophia te Constantinopel. Niet alleen blijkt hij de moeilijke archeologische materie goed te beheersen, hij is ook zo goed op de hoogte van de toenmalige liturgie, dat men bij het lezen van passages als deze het betreurt, dat de reikwijdte van ons taalgebied zo beperkt is.

Bij de beschrijving van het Westen valt het accent op Rome „wier voorbeeld en ritus wij in alles volgen”, zoals Ambrosius zeide. Zo heeft het door paus Gregorius de Grote gegeven voorbeeld van een hoge *bêma* in de Sint-Pieter veel navolging gekregen in de karolingische tijd, zelfs daar, waar van een martelaarsgraf en dus van een ringcrypte geen sprake kon zijn. Gaat men nu aan de hand van Peeters na, waaraan Rome de diverse elementen ontleende, die door Gregorius hier tot een nieuw geheel zijn samengebracht, dan komt men tot een verrassende conclusie. Het is geen punt, dat het altaar van steen was, dat was elders (in Oost en West) sedert de vierde eeuw al het geval en werd nu ook hier toegepast. Het *ciborium* was een van die talrijke motieven, welke de christelijke kunst aan het keizerlijke hof had ontleend en was tevens een blijk van de sinds 400 overal bespeurbare tendens tot monumentalisering, die de *mobilis* (de meubels) tot vaste onderdelen wilde herscheppen. De concentratie van voorzitterspodium en altaaruimte had in Griekenland en Palestina al haar beslag gekregen en was sedertdien overal (behalve in Noord-Syrië en Mesopotamië) nagevolgd. De *pergula*, bestaande uit zes zuilen, frontaal vóór het altaar, met een dekbalk, was wellicht de eerste te Rome en mogelijk onder Byzantijnse invloed ontstaan. Overziet men de herkomst van al deze gegevens, waarmede paus Gregorius heeft gewerkt, dan blijkt, hoeveel hij aan het Oosten te danken had en hoe juist het is, in een studie als deze eerst het Oosten aan het woord te laten, alvorens het Avondland te laten spreken. Nieuw was echter Gregorius' vondst aan *cathedra* en altaar zulk een verhoogde plaats toe te kennen, omwille van de toegankelijkheid van Petrus' graf, terwijl men daarentegen in het Oosten vergeefs zal zoeken naar zulk een invloed van relieken op de kerkenbouw.

Terecht concludeert Peeters, dat men aan de liturgische dispositie niet kan aflezen, of een kerk orthodox was of heretisch, hoewel bijvoorbeeld de veelvormigheid van de Noordafrikaanse

kerktypen tot zulk een conclusie uitnodigt. Was Afrika niet het land van de Donatisten met hun talrijke minuscule bisdommetjes? Inderdaad, maar wellicht is het verstandiger hier met J. Lassus te veronderstellen, dat in Noord-Afrika sprake was van een „indépendance de l'évêque — et des évêques successifs — dans la conception même de leur église . . . ; un signe de vie religieuse profonde et agitée” (J. Lassus in het Congresboekje van het Achtste Int. Congres voor Christelijke Archeologie, oktober 1969, blz. 29).

Men weet nauwelijks, wat men in Peeters' boek meer kan waarden: de breedheid van zijn informatie, of de prudente wijze, waarop de schrijver zijn conclusies trekt. Een ding is zeker: de auteur, aan wie wij reeds een samen met dr. E. J. Haslinghuis geredigeerde beschrijving van de Dom van Utrecht danken (Den Haag, 1965) en voorts een uitstekende studie over de oudste bisschopskerken van Utrecht (*Feestbundel F. van der Meer*, Amsterdam-Brussel, 1966, blz. 73-126) heeft met dit proefschrift de verwachtingen niet teleurgesteld.

Op enkele onnauwkeurigheden moge ik nog wijzen:

Op bladzijde 35 dateert de schrijver *Didachè* in de derde eeuw. Is dit niet erg laat?

Op blz. 92 wordt de monophysitische misie, die Nubië heeft bekeerd als Alexandrijns bestempeld. Ze kwam echter regelrecht uit Byzantium. Over de liturgische taal in Nubië heerst veel onzekerheid. Een koptische invloed op de kerkenbouw, inclusief de liturgische dispositie aldaar, wordt momenteel waarschijnlijker geacht dan in de dagen van Ugo Monneret de Villard. De apsis is er vaak altaaruimte (cfr. bladz. 98).

Op bladzijde 138 wordt als jaar, waarin de koepel van de Hagia Sophia te Constantinopel instort, 558 opgegeven. Twee bladzijden verder echter 567.

Op bladzijde 264 wordt Tertulliaan tot een tijdgenoot gemaakt van Cypriaan († 258), hetgeen ongetwijfeld aan laatstgenoemde zeer aangenaam zou zijn geweest, maar helaas tot de onmogelijkheden behoorde.

Het valt niet onder mijn competentie ook de stellingen te recenseren, welke de heer Peeters op 16 oktober 1969 verdedigd heeft. Anders zou ik gaarne met enige mijn adhaesie betuigd hebben.

KONINKLIJKE
NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND
OPGERICHT 17 JANUARI 1899

Beschermvrouwe H. M. Koningin Juliana

Voorzitter Dr. W. C. Braat;

Secretaris Mr. P. J. van der Mark, De Poorterstraat 22, Den Haag;

Peningmeester Mr. G. J. Wit, p.a. Blaak 10, Rotterdam;

Mr. P. J. W. Belijes, Drs. C. Boschma, Drs. H. Halbertsma, Dr. M. Elisabeth Houtzager, Mr. J. Korf, Prof. Th. H. Lunsingh Scheurleer, Ir. R. Meischke, Dr. C. J. A. C. Peeters, Dr. Ir. C. L. Temminck Groll, P. L. de Vrieze

De jaarlijkse contributie bedraagt voor leden van de Kon. Ned. Oudh. Bond *f* 20.—, voor leden van de Kon. Ned. Oudh. Bond en tevens van De Museumdag *f* 12.50, voor verenigingen *f* 25.—, en voor student-leden *f* 7.50. Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken betreffende de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond zende men aan de secretaris. Het postgironummer van de Bond is 140380 te Amstelveen.

Het Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond verschijnt in vier afleveringen per jaar, het Nieuwsbulletin maandelijks. Beide worden gratis toegezonden aan de leden van de Bond, alsmede aan de leden van de Vereniging 'De Museumdag'. Bijdragen worden gehonoreerd met *f* 10.— per tekstpagina. Losse nummers van *vorige* jaargangen zijn verkrijgbaar voor zover de voorraad strekt. Prijs op aanvraag bij de firma Brill. Van de *lopende* jaargangen zijn losse nummers van het Bulletin en het Nieuwsbulletin te verkrijgen voor resp. *f* 6.— en *f* 1.— per nummer bij de firma E. J. Brill, Oude Rijn 33a te Leiden.

Gedrukt bij
E. J. BRILL, LEIDEN